

ספונות

סדרה חדשה

ספונזות

מחקרים ומקורות
לתולדות קהילות ישראל במזרח

סדרה חדשה
ספר אחד-עשר [כו]

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשע"ט

חברי המערכת: מאיר מ' בר־אשר, יוסף הקר, אהרן ממון, שרה סטרומזה
עורך: נחם אילן

הספר יוצא לאור בסיוע

משרד החינוך, אגף מורשת

משגב ירושלים

© כל הזכויות שמורות למכון בן־צבי, ירושלים תשע"ט

הפקה:	יהודית לובנשטיין ויצטום
עריכת לשון:	דוד הרבנר
עיצוב ועימוד:	חנוך ולדנברג
עיצוב העטיפה:	טל פוקד צלאל
דפוס:	גאלה קדם־דפוס, א. ת. קדימה צורן
:ISSN	0582-3943
נדפס בישראל	

תוכן

7

פתח דבר

פרשנות ומדרש

עלי ותד

13 "שרח אם בחקותי" לשמס אלחכמא נפיס אלדין אבו אלפרג' בן
אלכת'אר (המאה ה־13) לקראת הוצאתו לאור במהדורה מרעית

גלעד שפירא

37 שירה ורצף דרשני בהקדמה למדרש הגדול: ערוצי ביטוי כמפתח לאפיונו

ספרות

חביבה ישי

85 "זה אומר ככה וזה אומר ככה"; שירי הוויכוח של אברהם אבן עזרא

יואל מרציאנו

137 מעמדה ותפוצתה של הקבלה בחברת יהודי חצי האי האיברי בשלהי ימי
הביניים

פלטיאל גיאת

175 "פרקי בנים – יורה חטאים" לר' אברהם ערוסי

היסטוריה וחברה – אישים וספרות

יוסף הקר

241 פורטוגלים בשאלוניקי – התכתבות בני משפחת בית הלוי עם בני
משפחת אבן יחייא

ירון בן-נאה ונח גרבר

ספריות ואוספי ספרים של יהודים באימפריה העות'מאנית וגורלם:

המקרה של ירושלים במאה ה־19 341

דב הכהן

סעדי הלוי־אשכנזי (סלונקי, 1819–1903): לקראת ביוגרפיה מתוקנת 405

פתח דבר

בכרך זה שמונה מאמרים בתחומי דעת מגוונים, והם מלבנים אירועים, תופעות ויצירות שזירתם ארץ ישראל, תימן, ספרד ויוון בטווח הזמן שמן המאה השתים-עשרה ועד למאה העשרים.

בחטיבה הראשונה באים שני מאמרים. עלי ותד דן בחיבור שכתב אחד מגדולי המלומדים השומרונים, שמס אלחכמא נפיס אלדין אבו אלפרג' בן אלכת'אר (המאה ה-13), והוא פירוש בערבית לפרשת בחקותי, אך באמת יש בו הרבה מעבר לפירוש לפרשה זו. בין השאר האיר ותד דיונים בסוגיות לשוניות שיש בחיבור זה, הזורות אור על דרכו העיונית של אבן אלכת'אר ועל ספרייתו. החיבור הועתק כמה פעמים, גם במאה העשרים, וותד הסביר מה שיקוליו כשניגש להתקין מהדורה ביקורתית של החיבור.

ד"ר עלי ותד הוא ראש המכון האקדמי הערבי לחינוך במכללה האקדמית בית ברל.

גלעד שפירא ניתח את ההקדמה למדרש הגדול כיחידה ספרותית בעלת קיום לעצמה. מתוך עיונו מתברר כי המחבר שילב בה במיומנות אומנותית משוכללת שירה ורצף רשני כדי להביע עמדה עצמאית באשר לטיבו של החיבור (מדרש הגדול) ולתודעתו לא רק כלקטן, כפי שמקובל היה לחשוב עד כה, אלא בעיקר כיוצר וכמחנך. מחקריו של שפירא במדרש הגדול מעוררים להערכה מחודשת לא רק של החיבור הזה אלא אף של קובצי פירושים נוספים שנערכו בתימן ובמזרח בכלל (מצרים ובבל) במאות השלוש-עשרה-החמש-עשרה.

ד"ר גלעד שפירא הוא ראש אשכול מדעי הרוח והחברה בבית הספר הריאלי בחיפה.

בחטיבה השנייה נדונות סוגה ספרותית ושתי יצירות ספרותיות מוגדרות. חביבה ישי עיינה בשירי הוויכוח של אברהם אבן עזרא. היא סקרה את סוגת שירי הוויכוח בתרבויות שונות, בחנה מחדש את הגדרתה ואת טיבה, ומתוך עיונה הגיעה להערכה מחודשת מה ראוי להיחשב שיר ויכוח. לכך מן הדיון המלומד בסוגת שירי הוויכוח עוד העמידה מהדורה ביקורתית חדשה לארבעה שירי ויכוח של אבן עזרא.

ד"ר חביבה ישי היא ראשת המחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

יואל מרציאנו ניתח את מעמדה ותפוצתה של הקבלה בחברת יהודי חצי האי האיברי בשלהי ימי הביניים והראה כי באותם ימים התחולל בקרבם תהליך של עיסוק מוגבר בקבלה. בין הציבור ובין העוסקים בקבלה במגוון סוגות ספרותיות נרקמו יחסי גומלין שעיקרם הערכה ודאגה הדדית. הקבלה נפוצה בשכבת החכמים ואפשרה את פריחתה והתפשטותה לכלל החברה היהודית בחצי האי האיברי. זה היה מהלך מקדים להתפרצותה בצפת במחצית השנייה של המאה השש-עשרה. ד"ר יואל מרציאנו מלמד בחטיבה לתולדות עם ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון.

פלטיאל גיאת נתן דעתו לחיבור פרקי בנים – יורה חטאים, יצירה ספרותית פרי עטו של ר' אברהם ערוסי, יליד תימן שעלה ארצה ב־1923, התגורר בעיקר בתל אביב ובפתח תקווה, ומתח ביקורת נוקבת על החיים בארץ. עיקר מחאתו הייתה כנגד החילון שפשה גם בקרב רבים מעולי תימן. גיאת בחן את ייחורו של חיבור זה מתוך עיון מפולש בשאר יצירותיו של ערוסי, והן היו רבות. הוא ניתח היבטי צורה ותוכן בפרקי בנים, דן בזיקתו הצורנית והתוכנית לפרקי אבות, ולבסוף העמיד מהדורה ביקורתית של החיבור.

ד"ר פלטיאל גיאת מלמד ספרות עברית במכללת אלקאסמי בבאקה אלע'רביה.

בחטיבה השלישית שלושה מאמרים המשבצים, כל אחד בדרכו, דמויות וטקסטים מוגדרים בהקשרים היסטוריים רחבים, חברתיים ותרבותיים. יוסף הקר הביא שתיים-עשרה איגרות ידידות שחלפו בין בני משפחת בית הלוי ובני משפחת אבן יחייא, משפחות פורטוגליות שהגיעו לשאלוניקי. זמנן המחצית השנייה של המאה השש-עשרה והשנים הראשונות של המאה השבע-עשרה. הקר הראה מה ערכן של איגרות אלה ללמד על תודעתם העצמית של הכותבים, ספרייתם, טעמים הספרותי ועולמם החברתי. איגרות אלה משקפות את עולמו של היחיד, מועילות בסרטוט "תווי הפנים" של דמויות חשובות בסלוניקי באותן שנים, ובה בעת מעשירות את הידע ואת ההבנה של חיי הקהילה היהודית שם.

פרופ' (אמריטוס) יוסף הקר לימד בחוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים.

ירון בן-נאה ונח גרבר סקרו וניתחו ספריות ואוספי ספרים של יהודים באימפריה העות'מאנית בירושלים במאה התשע-עשרה. אגב הילוכם הביאו מידע רב, עשיר ומגוון על ספריות פרטיות וציבוריות, על סוחרי ספרים ועל אספנים בירושלים ובמקומות אחרים בתקופה הנדונה. המחקר מרים תרומה חשובה לחקר תרבות הספר בירושלים במאה התשע עשרה, למופעה החברתיים, הכלכליים והתרבותיים, וליחסי הגומלין ביניהם.

פרופ' ירון בן-נאה הוא מחזיק הקתדרה על שם ברנרד צ'ריק להיסטוריה יהודית; ראש מדור העת החדשה והעת החדשה המודרנית בחוג להיסטוריה של עם ישראל ויהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים, ומנהל מרכז "משגב ירושלים" לחקר והוראת מורשת יהודי ספרד והמזרח. ד"ר נח גרבר מלמד בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת תל אביב.

דב הכהן עיין מחדש והשלים פרטים בביוגרפיה של סעדי הלוי-אשכנזי (סלוניקי, 1819–1903), מן הדמויות המשפיעות ביותר על חיי התרבות והספרות של היהודים הספרדים בתורכיה ובבלקן במאה התשע-עשרה. סעדי הלוי היה בעל בית דפוס, מייסד ועורך של עיתון מרכזי בלאדינו ומשורר פעיל. הוא התפרסם בדעותיו הליברליות כמי שהקדים את זמנו ולכן הסתכסך עם נציגי הממסד הרבני והשמרני, שאף הטילו עליו עיצומים והחריומוהו. הכהן גילה ממצאים חדשים ועיין מחדש בסוגיות השנויות במחלוקת ובשאלות שטרם הוכרעו בספרות המחקר. עוד הציג פתרון לשאלות הקשורות בתולדות חייו של סעדי הלוי, במוצא משפחתו ובמועד הגעתה לסלוניקי, בראשית פעילותו של סעדי הלוי בדפוס, בהיקף פעילותו הספרותית ובשאלות נוספות שעד כה היו מוטלות בספק. ד"ר דב הכהן מלמד במחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן.

דוד הרבנד הוא עורך הלשון גם בכרך זה, וכדרכו הרים תרומה סגולית להנהגת המאמרים.

"פרקי בנים - יורה חטאים" לר' אברהם ערוסי

יצירתם הספרותית של עולי תימן לפני קום המדינה משקפת הזדהות עם המפעל הציוני ועם מטרותיו, ועולה ממנה יחס אוהד כלפי ההנהגה העברית. רוב היוצרים היהודים התימנים בני התקופה האדירו בשיריהם את האידאליים הלאומיים של זמנם, כגון העבודה, ההתיישבות, העלייה וההעפלה. הם התייחסו לאירועי התקופה, כגון מלחמת העולם השנייה, שואת יהודי אירופה, הקמת נמל תל אביב, מלחמות ישראל ועוד, וקשרו כתרים למנהיגי היישוב העברי, כמו גם למלך ג'ורג' וללורד בלפור. כל זאת מתוך תודעה מסורתית, בכלי הבעה מסורתיים ובשילוב מוטיבים מחזון הגאולה המסורתית.

רק יוצר אחד יוצא מכלל זה: אברהם ערוסי. שלא כיוצרים אחרים מקרב עולי תימן בימיו, יצירתו משקפת חוסר הזדהות עם היישוב המתחדש בארץ ישראל. עיקרה מחאה כנגד אורחות החיים בארץ, ובעיקר כנגד תהליכי החילון והמודרניזציה המטמאים לתפיסתו את הארץ הקדושה. ביצירותיו ערוסי דובר מנקודת מבט של נביא זעם המטיף בשער, וברבות מהן מתח ביקורת נוקבת על אורח החיים בארץ ישראל ועל יחס ההנהגה ליהודי תימן. מטרת יצירתו הספרותית היא דתית: לקרוא תיגר על הסדר החברתי ולהחזיר את תושבי הארץ בתשובה. להלן אביא אחת מיצירות המחאה הנוקבות של אברהם ערוסי, "פרקי בנים - יורה חטאים", המקפלת בתוכה את השבר העמוק שבחזונית המפגש של איש העולם הישן, המסורתי, עם העולם החדש, המודרני.

ח"י

אברהם בן משה בן יוסף הלוי אלערוסי נולד בשנת תרל"ח (1878) בעיר כוכבאן,¹ ושימש בה מלמד תינוקות ושוחט. הוא חווה על בשרו את שנות הרעב בתימן בשנים תרס"ג-תרס"ה (1903-1905).² ערוסי הוסמך לדיין בבית הדין של צנעא

1 שוכנת כ־30 ק"מ מצפון-מערב לצנעא; ראו גברא, א, עמ' 261.

2 רענן. על שנות הרעב ראו קורה, סערת תימן, עמ' סב-סג.

ומונה מטעמו להסמיך שוחטים ולפקח על דיני השחיטה בכל ערי תימן וכפריה.³ מכתביו נלמד כי עלה ארצה בשנת תרפ"ג (1923) עם בתו ידידה והתיישב תחילה בתל אביב, ולאחר מכן התגורר בין השאר בנתניה ובמחנה יהודה בפתח תקווה. שימש מלמד תינוקות,⁴ והרבה לנדרוד ברחבי הארץ. נפטר בפתח תקווה בשנת תרצ"ה (1935).⁵

לא הרבה ידוע על חייו של ערוסי, וכל הידוע הוא מתוך כתביו הרבים שבהם הזכיר אירועים מחייו האישיים. הוא כתב כמה חיבורים אוטוביוגרפיים ומהם עולה שהרבה לנדרוד בארץ ישראל. בחיבורים אלה תיאר את נדודיו, את המקומות שהגיע אליהם ואת האנשים שפגש, וגולל את תלעותיו ואת צרותיו האישיות.⁶ פרשה כאובה שהרבה להזכיר בכתביו היא סיפור תלעותיה של בתו ידידה.⁷ סיפור זה מובע בלשון מליצית משופעת בדימויים, בפסוקים ובמאמרי חז"ל, ורב בו הסתום על הנגלה. מהלך האירועים אינו נהיר, שכן הוא מובע באופן אסוציאטיבי וללא רצף עלילתי, לעיתים תוך שימוש בכמה דימויים לציון אותה דמות. מכל מקום אפשר להבין כי בתו, שעוד לא הגיעה לגיל 14, זינתה תחת בעלה ונעלמה, והוא יצא לנדרוד בארץ עד שמצא אותה. זו ככל הנראה הסיבה לרבים מן הנדודים שתואר בשיריו.

תיאור סבלותיו בארץ ישראל מפוזר בכתביו הרבים. נוסף על "צרת הבת", אפשר להבין מרבריו כי נפל קורבן לאישה שניצלה אותו ולאחר מכן בגדה בו,

- 3 תעורת ההסמכה פורסמה אצל לוי נחום, מיצירות, עמ' קיח-קיט. יש טוענים כי תעורה זו מזויפת; ראו יצחק הלוי, ב, עמ' סה הערה 22.
- 4 מעבי, עמ' 382.
- 5 על קברו שבבית הקברות הישן בפתח תקווה נכתב: "פ.ג. ארם יציר חכם סופר ומוכיח הר' הג' אברהם ב"ר משה ערוסי זצ"ל. נלב"ע י"ז אדר א' תרצ"ה". תודה לד"ר אורי מלמד שהאיר את עיניי בעניין זה.
- 6 "ספר נתניה" – על נדודיו בארץ ישראל, מספרו במכון לתצלומי כתבי יד של הספרייה הלאומית בירושלים PH7386, דף א32-א33; "הגדה של פסח" – פרודיה על סבלות המחבר כשעשה פסח אחד בבית הכלא (שם, דף א51-א66), בסופה "קינה על בית הכלא" ו"תחינה על בית הכלא"; "פעולת שכיר" (שם, דף א33-א48); "זה ינחמנו" – כתב יד בר אילן 704, דף א30-א56, מספרו במכון לתצלומי כתבי יד F36948. רצהבי (הפולקלוריסטן, עמ' 127) הזכיר עוד חיבור אוטוביוגרפי שכתב ושמו "מפעלות תמים דעים". חיבור זה לא הגיע לידי עיקר התייחסותו לפרשה זו מצויה בחיבורו "זה ינחמנו", לעיל הערה 6, אך היא נזכרת גם ברבים משיריו.

וכי נאסר כמה פעמים.⁸ המציאות שנקלע אליה העכירה עליו את רוחו, ובכמה מקומות בכתביו ביטא צער על שעלה לארץ ישראל, למשל: "בני אדם שמחים. ואני משאות שוא ומרוחים. בני אדם בימים טובים. ואני כל ימי מכאובים. אוי. למה באתי לא"י ומי הביאני עד הלום".⁹ גם בחיבור שאביא להלן כתב דברים ברוח דומה (ב, א).

יצירתו הספרותית

אברהם ערוסי היה קל הבעה ומהיר כתיבה. הרבה לכתוב בהזדמנויות שונות, והנציה בשירים ובקינות מכל אשר ראו עיניו. עוד בהיותו בתימן נדר הרבה, ואגב נדודיו ליקט מעשיות ומנהגים ששמע מזקני הדור וכינס אותם בחיבורו "קורא הדורות". בחיבור זה כשמונים וחמש אגדות עממיות שליקט, רובן עוסקות ברדיפות היהודים ובניסים שאירעו להם בזכות צדיקי הדור.¹⁰

ערוסי הותיר אחריו עשרות רבות של חיבורים ומאות שירים, מיעוטם ראו אור בדפוס ורובם עדיין בכתבי יד.¹¹ כתביו עוסקים בתחומים מגוונים: הלכה ומנהג,¹² ספרות עממית,¹³ ליקוטי אגדות ומדרשים,¹⁴ בקשות ודברי מוסר.¹⁵ אף התחיל לכתוב פירוש לפרקי אבות, ושילב בו מעשיות תימניות ומוסר השכל.¹⁶ מלבד זאת

- 8 כמה מיצירותיו כתב בהיותו בבית הכלא; ראו לעיל הערה 6.
- 9 זה ינחמנו, דף 47א.
- 10 מספרו במכון לתצלומי כתבי יד F28113. ראו רצהבי, ביבליוגרפיה, עמ' 402, מס' 237.
- 11 ראו רצהבי, תורתו, עמ' פט-צא.
- 12 "יסוד הטעמים ופירושים" – דקדוק טעמי המקרא; "המחברת השנית" – דקדוק אותיות התורה, טעמיה, ניקוריה וסודותיהם, בעקבות מחברת התיג'אן; "בית הריאה" – קיצור הלכות שחיטה, בצירוף שני פירושים: "אור נגה", "אור לישרים"; "אהל מועד" – קיצור דיני גטין וקידושין. "קורא הדורות", לעיל הערה 10.
- 13 "זה ינחמנו" ו"טעם יאמרו המושלים" – לקט דרשות חז"ל המשולב בביגרפיה, כתב יד בר אילן 704, מספרו במכון לתצלומי כתבי יד F36948; "תועפת ראם" ו"קרני ראם" – ליקוטי מדרשים וטעמים על התורה, בהם חידושים ששמע מפי חכמי תימן, כתב יד ספריית ישראל ישעיהו, מספרו במכון לתצלומי כתבי יד Ms. Heb. 8°3844.
- 14 "ספר ארחות יושר עם פירוש אפת צדק" – שריד של חיבור במוסר והנהגות חיים, מספרו במכון לתצלומי כתבי יד PH7386.
- 15 "אור לישרים". הפירוש אינו שלם ומגיע עד פרק ב משנה ט, מספרו במכון לתצלומי כתבי יד PH7386, דף 67א-69ב. בדפוס: קורח, אור לישרים; "תוכחת מגולה: פרוש מסכת אבות עם מעשיות ומוסר השכל", עם ההקדמה "פשר דבר", גם חיבור זה אינו שלם ומגיע עד הפרק השני, מופיע בהמשך כתב היד הנזכר, דף 94א-116א.

השאיר אחריו ארבעה דיואנים כתיבת יד,¹⁷ ובהם כחמש מאות שירים הכתובים על פי מסורת השירה התימנית, רובם שירי קודש ולאום ומיעוטם עוסקים באירועי תקופתו ובחייו הפרטיים. את עיזבוננו הספרותי הקדיש ערוסי לארגון "אני דוד" בתל אביב.¹⁸ כיום יצירתו נמצאת בידיים פרטיות, ועותק של חלקה נמצא במכון לתצלומי כתבי יד בספרייה הלאומית – אוסף "עלי תימן".

ערוסי כתב במגוון סגנונות שהיו מקובלים בספרות ימי הביניים: פרוזה, פרוזה חרוזה, שירים, מדרשים, קינות ופיוטים. לשונו לשון רבנית נמלצת משופעת בשיבוצים. רוב יצירתו הספרותית כתב עברית ומקצתה ערבית, ובכמה שירים שילב עברית, ערבית וארמית. שירתו אינה שקולה, אך מלבד זאת אין בה כמעט מהשפעותיה של הספרות העברית החדשה.

ערוסי ראה בכתיבה הספרותית ייעוד ושליחות ציבורית. מטרת כתיבתו להעביר מטען מסורתי של דורות קודמים בניסיון להשפיע על אורחות החיים בימיו ולחזק את אדני הדת. על מטרתו אפשר ללמוד מקול קורא שפרסם בציבור בניסיון לאסוף תרומות כדי להביא לדפוס עוד מחיבוריו. במסמך זה הזכיר שמונה מחיבוריו שבכתב יד וביקש עזרה מהציבור להביאם לדפוס. בסופו כתב:

אלה הספרים אשר חברתי וליקטתי מספרי חכמים ומה ששמעתי מפי חו"ר [חכמי ורבני] תימן ורוצה אני להדפיסם ואין ידי משגת, יעצוני רעיוני לדפוק על דלתי רחמיו ית"ש [יתברך שמו] ולשאול מכבודכם אולי תהיו לי מעיר לעזור ויקראו על שמכם, ואז יהיו בגורלי כחלק היורד למלחמה וכחלק היושב על הכלים יחדיו יחלוקו, ואז זכות התורה חלק כחלק יאכלו.¹⁹

הנה כי כן, חשיבותה הדתית של העברת המסורת באמצעות ספריו מובעת במונחים של מלחמה, וזכות ההשתתפות בה תעמוד לדבריו הן למחבר הן למסייעים לו בהדפסתם.

17 דיואן באוסף יל"ן מס' 194 (נחום, צהר, עמ' קנ-קנא), מספרו במכון לתצלומי כתבי יד F41982; דיואן באוסף יל"ן מס' 193 (לוי נחום, צהר, עמ' קנא-קנב), מספרו במכון לתצלומי כתבי יד F41984; דיואן "שיר חדש", ברשות הרב רצון ערוסי (רצהבי, אוצר, עמ' לה; הנ"ל, תורת, עמ' ז-זא); עוד מזכיר רצהבי (אוצר, עמ' לב) דיואן בשני כרכים ובו קס"ג שירים.

18 רענן.

19 שם.

בכוחותיו הרלים הביא לדפוס שלושה מחיבוריו. המוקדם שבהם, "בן ראמים – כתר מלכות", כתוב על פי סגנונו של "כתר מלכות" לר' שלמה אבן גבירול.²⁰ חיבור זה כתוב בנימה אישית כדו־שיח בין המחבר לבוראו, ובסופו שני שירים המתייחסים לאירועי הזמן באור חיובי ונלהב: האחר "לכבוד המכללה היפהפיה בירושלים הבנויה" (היא האוניברסיטה העברית) והשני "שירה לכבוד ירושלים בבת עיניים". שני ספריו האחרים כתב בתגובה למציאות של ימיו: האחד "אזהרות יגר שהדותא", ובו ביקורת חריפה על הנורמות בארץ ישראל ומחאה כנגד התנהגות הדור הצעיר,²¹ והאחר הוא קובץ קינות שכתב בעקבות מאורעות הדמים בחברון בשנת תרפ"ט (1929) "דם צדיקים – קינות הרוגים ושרופים בארץ ישראל".²² מעט מיצירתו ראה אור בדפוס לאחר מותו: שני חיבורים שונים הנושאים את אותו שם: "קורא הדורות";²³ "פרקי בנים – יורה חטאים" (נוסח קמא),²⁴ פירוש לפרקי אבות (לא שלם)²⁵ ושיר תוכחה על יהודי עמראן.²⁶ אהרן גימאני עומד לפרסם את חיבוריו "זה ינחמנו" ו"טעם יאמרו המושלים",²⁷ ואדם בן־נון פרסם שני כרוזים שהיו מיועדים להפצה בציבור.²⁸

ביקורתו החברתית

אברהם ערוסי היה המבקר הנוקב ביותר של אורחות החיים בארץ ישראל, בייחוד ביקר את תופעת החילון ומגמת המודרניזציה. חלק ניכר מיצירתו יוחד לביקורת, תוכחה ואזהרה כלפי תושבי הארץ בכלל וכלפי הדור הצעיר של עולי תימן בפרט

- 20 ערוסי, בן ראמים.
- 21 הנ"ל, אזהרות.
- 22 הנ"ל, קינות.
- 23 האחר – אוסף אגדות עממיות, חלקים ממנו נדפסו לדעת יהודה רצהבי (מספרות, עמ' 160) בסוף קונטרס "קצת יוסף הצדיק וקצת חנה", תחת הכותרת "מחקרי הארץ גלות תימן קורא הדורות" (חסיד, עמ' נו-פ). השני – חיבור תוכחה על חיי היהודים בתימן ובעדן ברבע הראשון של המאה ה־20, נדפס אצל לוי נחום, מיצירות, עמ' קיח-קנח.
- 24 רצהבי, יורה חטאים. וראו עוד להלן הערה 59.
- 25 קורח, אור לישרים.
- 26 גמליאלי, עמ' 356–360. וראו עוד להלן הערה 31.
- 27 "זה ינחמנו", ראו לעיל הערה 6. "טעם יאמרו המושלים" מופיע בהמשך כתב היד, דפים 260–256. אני מודה לפרופ' גימאני על הרשות לעיין במאמר טרם פורסם.
- 28 בן־נון. אני מודה לד"ר בן־נון על הרשות לעיין במאמר טרם פורסם, על עזרתו ועל עצותיו הטובות.

על נטישת מנהגי אבות ואימוץ אורח חיים חילוני. ביצירות אלה מזה נמרצות על מנהגי החברה החדשה בארץ ישראל וביקר את הנהגת היישוב על אפליית עולי תימן.²⁹

כרבים מעולי תימן בימיו, אף הוא ראה בעלייה לארץ ישראל מעשה דתי שתכליתו עלייה בסולם הקדושה. ואולם, עם עלייתו ארצה התיישב בתל אביב וגר בסמוך לבית הקולנוע היחיד באותם ימים, קולנוע "עדן" ברחוב לילנבלום.³⁰ קרבתו למרכזי הביילוי של אותם ימים חשפה אותו לאורח חיים חילוני ונהנתני ולנורמות התנהגות מתירניות. מציאות זו, שלא תאמה את ציפיותו, הסעירה את רוחו והביאתה להעלות את מחאתו הנמרצת על הכתב.

ביקורתו החברתית של ערוסי בוטאה גם ביצירות שכתב טרם עלייתו לארץ ישראל בשנת תרפ"ג (1923). עוד בשנת תרנ"ט (1899) כתב שיר תוכחה בערבית על אנשי העיר עמרן שבתימן, בעקבות שיטפון גדול שפקד את העיר ומחה אותה מעל פני האדמה.³¹ עוד יצירת תוכחה כתב בזמן שביקר בעיר עדן סמוך לעלייתו ארצה. ביצירה זו ביקורת נוקבת על חיי היהודים בתימן ובעדן ברבע הראשון של המאה ה-20.³²

עם עלייתו ארצה הפכה ביקורתו נוקבת יותר והיקפה התרחב. רוב הביקורת התמקדה בתופעת החילון ובנהייתם של תושבי הארץ אחר הבלי העולם הזה, ומיעוטה עסקה בעניינים חברתיים-מעמדיים והופנתה כלפי ההגמוניה האשכנזית השלטת בארץ ישראל, אשר כיפחה לדבריו את עולי תימן על רקע עדתי.³³ חלק ממחאתו כוונה אל קהילות יהודי תימן שהתארכו אצלם בנודודיו בארץ.³⁴

29 כגון "קול קורא: פולמוס תימנים אשכנזים", מספרו במכון לתצלומי כתבי יד PH7386, ועוד ביצירות רבות.

30 רצהבי, יורה חטאים, עמ' תטז הערה 52.

31 נדפס כאמור אצל גמליאלי, ראו לעיל הערה 26. העיר עמרן שוכנת כ-40 ק"מ מצפון-מערב לצנעא; ראו גברא, ב, עמ' 437-440. כתב יד ובו השיר בצירוף הקדמה (שלא נדפסה) מצוי ברשות מר ישראל צנעני מאשדוד. על ה"מבול" שפקד את יהודי עמרן ראו קורח, סערת תימן, עמ' סב; צדוק, עמ' 308.

32 "קורא הדורות", נדפס אצל לוי נחום, מיצירות, עמ' קיח-קנח. יש להבדיל בין החיבור הזה ובין חיבור אחר שלו, לקט אגדות עממיות בעל אותו שם; ראו לעיל הערות 10, 23.

33 כגון הכרוז "מורעת זאת בכל הארץ", מספרו במכון לתצלומי כתבי יד PH7386. התקינו לרפוס אדם בן-נח. עוד על ביקורתו המעמדית ראו גיאת, חוויית המפגש, עמ' 292-302.

34 כגון השיר "לבי ירוג" (סי' לאלעזירי), שבו ביקר את אנשי פתח תקווה; דיואן אוסף יל"ן מספר 194 (לעיל הערה 17), דף 133ב-134ב.

מחאה משולבת ברבות מיצירותיו,³⁵ אך שלוש יצירות שלמות יוחדו אך ורק לנושא זה, אחת מהן אף הביא לדפוס. בשנת תרצ"ד (1934) הוציא לאור ספרון המחזיק 22 עמודים, כתובים בסגנון סוגת האזהרות – ארבע צלעיות וחרוז סוגר – וכותרתו "אזהרות יגר שהדותא".³⁶ חיבור זה הוא תוכחת מוסר בחרוזים על ירידתם הדתית של בני תימן ונהייתם אחר מנהגי הארץ, ויש בו ביקורת חברתית נוקבת על ההגמוניה השלטת בארץ. ביצירה זו תיאר באירוניה מהולה בכאב את מנהגי הארץ, ופנה אל נמעניו בקריאה לחזור בתשובה.

עוד חיבור בעל מגמה דומה הוא מדרש שכתב – "טעם יאמרו המושלים",³⁷ ובו דרש את ארבעת הפסוקים בספר במדבר כא, כז–ל "על כן יאמרו המושלים באו חשבון [...] אֲשֶׁר עָד מִיָּדְכָא", ואת הפסוק מישעיה א, ד "הוי גוי חטא עם כבד עון ורע מרעים בנים משחיתים עזבו את ה' נאצו את קדוש ישראל נזרו אחר", על עולי תימן שהתנערו מתורה ומצוות בארץ ישראל. החיבור השלישי שיוחד כולו למחאה כנגד תופעת החילון הוא הנוקב מכולם, ולו שני שמות – "פרקי בנים" ו"יורה חטאים". חיבור זה יעמוד במרכז הדיון להלן.

תופעת החילון בקרב בני הדור השני של עולי תימן והתגובה לה

הציונות ביקשה לחולל תמורה בזהות היהודית וליצור טיפוס חדש של אדם, שהנקודה המרכזית בדמותו, כמו בדמות הציונות בכלל, היא שלילת הגלות ושלילת טיפוס היהודיות הגלותית על מאפייניה. הציונות, אשר הפקיעה את גורל האומה מידי האל ופנתה למשימת התחייה הלאומית בלא הכרה דתית, פיתחה טיפוסים שונים של "יהודי חדש", תוך כדי אימוץ סטריאוטיפים ממגוון תרבויות.³⁸ הצד השווה שבהם הוא היותו היפוכו המוחלט של "היהודי הישן", הגלותי, החי בדלות ובחוסר זכויות בשומרו בקנאות על מצוות הדת. השונות מטיפוס זה הייתה למרכיב המרכזי בהגדרת זהותו של היהודי החדש,³⁹ המסמל את היפוכו של היהודי הגלותי הן בלבשו, הן באורחות חייו והן בתכונותיו, כגון:

35 כגון בחיבורו "בית הריאה", שעיקרו פירוש על הלכות שחיטה, אך משולבים בו דברי תרעומת על המצב הדתי והמוסרי בארץ ישראל.

36 ערוסי, אזהרות.

37 מופיע בסוף חיבורו "זה ינחמנו" (לעיל הערה 6), דפים 256–260.

38 ראו קונפורטי.

39 פלד, עמ' 13.

יצרנות לעומת טפילות, שימוש בכוח הזרוע לעומת פחד, חרדות החיים לעומת עצב,⁴⁰ ואורח חיים חילוני לעומת שמירת תורה ומצוות. רבים מבני הדור השני לעולי תימן, הן אלה שעלו ארצה בילדותם הן ילידי הארץ, ובעיקר אלה שגרו בתל אביב ונחשפו לאורחות החיים שבה, ביקשו להשתלב בחיי הארץ ובמוסדותיה ואימצו את מודל היהודי החדש במראה, בלבוש, באורח החיים ובבילויי שעות הפנאי. כך תיאר זאת יעקב רמון בספרו משנת תרצ"ה (1935) "יהודי תימן בתל אביב":

בכלל ניכרת שאיפה גדולה בין התימנים להיות ל"אירופים". בימי שבת ומועד אפשר לראות פשוניים שחלו במהלך חייהם, על-פי תלשתם וכו'. המה מבקרים תמידיים בכל בתי התיאטראות הראי נוע, הקונצרטים וכו' [...] ומפליא הדבר, שלמרות שהתימנים חיו במשך כל כך הרבה שנים במדבר תימן בין פראים ומשוללי תרבות, הסתגלו בזמן קצר לרוח האירופית התל אביבית במדה כזו, שעד מהרה הושפעו מחיי ונמוסי הסביבה, והדור הצעיר מתחיל להתבולל מעט מעט בין שאר העדות המזרחיות שבת"א, אם לא על ידי נשואין, כי המה שומרים עוד עכשיו על טהרת גזעם, אלא על ידי קבלת כל מנהגיהן וארחות חייהן.⁴¹

תהליך המעבר מן העולם המסורתי אל העולם החדש מתואר בזיכרונותיהם של כמה מנציגי דור הבנים שיצאו מתחום העולם המסורתי, מקצתם אף שימשו בתפקידים ציבוריים, כיצחק נדב, שלמה דורי, חיים צדוק, משה עדקי, שלמה טבעוני, שאול ימיני, שמעון אביזמר, אברהם עובדיה, שלום סרי⁴² ועוד אחרים. מוזכרונותיהם עולה כי המשיכה לעולם החדש כרוכה בהרגשת חוסר תכלית בתחום העולם המסורתי וברצון עז לרכוש השכלה כללית ולהשתלב בדרגות הארץ. כך תיאר יצחק נדב, ממייסדי ארגון השומר, את נעוריו בירושלים בראשית המאה ה-20:

אני גם הרגשתי עצמי בודד בסביבה יהודית אדוקה וחשוכה, שאינה רוצה להבין שום דבר אחר מלבד הדת, ואינה מאמינה שאפשר לשנות את פני הדברים, אם רק ירצו בכך. ושוב חזרתי על הגיגי לבי כלפי אותה הקבוצה שבאה אלינו ממרחקים ושנקראה בשם הירדוע "מסקובים". אך רק את שמעה

40 ברלוביץ, עמ' 15-16.

41 רמון, עמ' י-יא.

42 נדב; דורי; צדוק; עדקי; טבעוני; ימיני; אביזמר; עובדיה; סרי.

שמעתי ואותה לא ראיתי [...] ובלבדי, לב הנער, מתעורר הרצון לשנות את פני החיים. חשבתי על עבודה ויצירה, שמירה ומרעה, נטישת חיי האגדה והבטלה וכניסה להיכל היצירה הצינונית והמעשית. אך מצד שני מתחיל הספק לכרסם בלב. הייתכן? האוכל? היש בי העוז והכוח להגשים רעיונותי?⁴³

באופן דומה תיאר משה עדקי את שעת הדמדומים של יום השבת בירושלים בשנות ה-20 של המאה ה-20, כשהוא קורא תהלים לצד אביו בבית הכנסת:

בשעות שכאלה הייתי מביט בשמים דרך חלון בית הכנסת בתוגה עמוקה, קולותיהם של קוראי תהלים סביבי, כאילו חרישיים יותר, בזמרים "מי יתן מציון ישועת ישראל" – ולבי חושב להתפקע מעצבות, ומגעגועים לדברים אחרים, לחיים מאירים יותר, שאפילו איני יכול לנחשם.⁴⁴

רבים מבני הדור הצעיר תיארו בזיכרונותיהם כיצד המראה המסורתי, בעיקר פאותיהם המסולסלות, הצר את צעדיהם והיה מכשול בדרך כניסתם לעולם החדש. משה עדקי ויצחק נדב תיארו כיצד שינו את לבושם וקיצצו את פאותיהם משום שלא רצו להיראות שונים,⁴⁵ חיים צדוק תיאר כיצד הסתיר את פאותיו בצאתו מן השכונה ולאחר מכן קצצן בעצמו,⁴⁶ שלום סרי סיפר כיצד קצצן בהדרגה,⁴⁷ ועוד אחרים. רבים תיארו הרגשת מחנק בזמן הלימודים אצל המארי, ושאיפה עזה לרכוש השכלה כללית ולהימנות עם קבוצות אידאולוגיות כגון פועלי ציון, הנוער העובד, המחתרות (בעיקר ההגנה) וכדומה – למרות הסתייגויות ההורים והסביבה המסורתית.

בני הדור הצעיר חוו אפוא את שבר המעבר מאורח החיים המסורתי לאורחות החיים של העולם החדש, וביטוי של מעבר זה ניכר היטב בכתביהם. משה עדקי הטיב לתאר כיצד נקרע בילדותו בין העולם הישן ובין שאיפתו לעולם החדש בזמן הלימוד אצל המארי, ובעיקר בשעת מנחה של שבת בבית הכנסת, כשברקע עלו קולות ממגרש הכדורגל: "אנחנו בבית הכנסת ולבנו במגרש";⁴⁸ יצחק נדב

43 נדב, עמ' 2.

44 עדקי, עמ' 13.

45 שם, עמ' 23; נדב, עמ' 6.

46 צדוק, עמ' 103.

47 סרי, עמ' 95.

48 עדקי, עמ' 20.

סיפר כיצד הביט בהערצה באנשי פועלי ציון שהגיעו לירושלים, ותיאר את הרצון העז להשתתף במפגשים;⁴⁹ יחיאל קבשוש תיאר כמה קסמה לו המילה "חלוצים", והעיד על עצמו כי היא "דמתה למלת השם המפורש כביכול";⁵⁰ שלמה דורי תיאר את התלהבותו לנוכח מעגלי ההורה של אנשי הנוער העובד הרוקדים לקול שירי חלוצים,⁵¹ ועוד רבים אחרים תיארו את הקרע שהיו נתונים בו בין העולם המסורתי והעולם החדש.

תהליך היציאה מן העולם המסורתי משורטט ביד אומן ביצירתו של מרדכי טביב "כעשב השדה".⁵² הסבל תחת ידו של המארי, הסלידה מסדרי הלימוד ומתכניו, ובעיקר הצימאון העז לידע והמשיכה לאורח חיים אחר – כל אלה גרמו לגיבור הסיפור יחיאל בן יחיאל למרוד באביו פעם ראשונה ושנייה, למרות המחיר שהיה עליו לשלם.

מעיון בכתבי דור הבנים עולה כי תהליך החילון לא נבע מתוך כפירה אידאולוגית ועל פי רוב לא הייתה בו ביקורת מפורשת כלפי העולם המסורתי של דור ההורים; תהליך החילון לא היה אלא נספח לשאיפה לחקות את הסביבה, להתערות בה, ולפעול ממנה ובה פעילות ציבורית שבמרכזה רעיון גאולת הארץ. יוצאים מכלל זה אחרים, כיצחק נדב ושלמה טבעוני,⁵³ שבדבריהם מקופלת הטענה כי שמירת המסורת אינה הדרך להגשמת הייעוד האמיתי – יישוב ארץ ישראל המתחדשת והגנה על המולדת.

בכל המקורות שבחנתי לא מצאתי התייחסות מפורשת מצד ההנהגה הדתית של יהודי תימן לתופעת החילון בקרב בני הדור הצעיר. מרותה של ההנהגה המסורתית לא הייתה פרושה בעת הזאת על מרחב החיים הציבורי; סמכות החכמים הצטמצמה לחיי בית הכנסת ולאירועים דתיים. אפשר שהתגובה לתופעת החילון עברה כתורה שבעל פה בדרשות הרבנים בבתי הכנסת, אך לא מצאתי עדויות לכך. אמנם יש עדות על מקרים שבהם זקני רחובות שפטו צעירים שסרחו, הטילו עליהם קנס כספי ולעיתים אף הרחיקום מן הקהילה לתקופה קצובה,⁵⁴ אבל זוהי תופעה יחידה שאינה מעידה על הכלל.

49 נדב, עמ' 3.

50 קבשוש, ב, עמ' 183.

51 דורי, עמ' 64.

52 טביב.

53 נדב, עמ' 4; טבעוני.

54 בר מעוז, עמ' 118.

האזכורים היחידים שמצאתי לתופעת החילון בפרק זמן זה מופיעים בחילופי איגרות בין עולי תימן שבארץ ישראל לאחיהם שבתים⁵⁵, וביצירה הספרותית (בעיקר שירה) שנכתבה בידי עולים מתימן כגון חיים שקרי (1880–1952), נתן סולמי (1881–1960), דוד בן שמור (1904–1979) ורצון הלוי (1922–2007).⁵⁶ משוררים אלה המשיכו בדרך כלל את דפוס השירה המסורתית, הממעת לעסוק בחיי היומיום ומתמקדת בקשר שבין האומה, האדם או נשמתו ובין האל, ועיקרה תיאור תהליכים מתחום הגלות והגאולה. עם זאת, שירים לא מעטים כתבו על אירועי זמנם, ובהם ביטוי לשבר הדתי ולירידה הרוחנית שפגשו עם עלייתם ארצה.

מעיון ביצירותיהם של דור ההורים עולה כי הזהות החדשה שביקש דור הבנים לאמץ לעצמו לא התקבלה על דעתם, והיא מוצגת בשירתם לא כדרך חדשה אלא כאובדן דרך. ביצירתם מבוטאת ביקורת כלפי דור הבנים הנוהים אחר היצר ואחר חיים חומריניים, מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה. אי־קיום המצוות, והליכה במנהגי הארץ בכלל, מוצגים כהיפוך סדרי עולם וכירידה ברמה הדתית המוסרית גם יחד.⁵⁷

שלא כביצירת ערוסי, ביצירות אלה הביקורת מועטה ומעודנת על פי רוב, שכן כמקובל בשירה המסורתית הקפידו המשוררים שלא להוציא לעז על ארץ ישראל ועל אנשיה. עם זאת יש בה מחאה, לעיתים מרומזת ולעיתים גלויה, כנגד תופעת החילון וכנגד דרכי ההתנהגות המקובלות בארץ. היוצר היחיד שלא ראה עצמו כפוף למגבלה זו הוא כאמור אברהם ערוסי, שהביקורת ביצירתו מפורשת וחריפה בלי כחל וסרק.

החיבור "פרקי בנים – יורה חטאים"

בשנת תשנ"ד פרסם יהודה רצהבי נוסח של חיבור הנושא את אותו שם,⁵⁸ על פי כתב יד בר אילן 704.⁵⁹ את החיבור כתב ערוסי זמן קצר לאחר עלייתו ארצה,

55 גיאת, חוויית המפגש, עמ' 241–243.

56 ראו עליהם בהרחבה שם, עמ' 147–157.

57 ראו בהרחבה שם, עמ' 246–272. על יצירות דומות בשנים שלאחר קום המדינה ראו גיאת, המפגש.

58 רצהבי, יורה חטאים.

59 מספרו במכון לתצלומי כתב יד F36948, דפים א1–ב29.

בשנת תרפ"ד או תרפ"ה. נוסח זה חסר בתחילתו ובסופו; הוא מתחיל באמצע סעיף כה בפרק הראשון, ומסתיים באמצע סעיף יח בפרק השישי. המהדורה שלפנינו היא על פי כתב יד שתצלומו שמור בבית הספרים הלאומי ומספרו PH7386 – מרפ 1א עד 23א.⁶⁰ המהדורה נושאת כאמור את אותו שם, אך היא שונה מזו שפרסם רצהבי ונכתבה לפחות ארבע שנים מאוחר יותר, שכן מוזכר בה מעשה שקרה בשנת תרפ"ח (ג, יד). החיבור דומה בצורתו ובמגמתו לנוסח קמא שפרסם רצהבי, אך לא בתוכנו. שמם של שני החיבורים זהה ושניהם פותחים ברצף של פסוקי גנאי המתחילים במילה "דור". הואיל והחיבור דומה מצד הצורה והמגמה ושונה מצד התוכן, נראה לי כי זהו ניסיון לשחזר את הנוסח הראשון לאחר שאבד למחבר.

היקף החיבור 44 עמודים. שבעת העמודים הראשונים הם הקדמה, ובעמוד השמיני מתחיל פרק א. גם מהדורה זו אינה שלמה, והיא מסתיימת בתחילת הפרק החמישי לאחר הסעיף השלישי. בפרק השני לא שמר על עקיבות במספור הסעיפים. לאחר סעיף יב מופיעים שני סעיפים שמספרם יג, ולאחר סעיף יד חזר ומספר מהאות ט ואילך עד סוף הפרק.

במהדורה קמא של החיבור שפרסם רצהבי העיסוק בנורמות המקובלות בארץ ישראל מועט יותר, ורובו יוחד לתיאור המנהגים הטובים בתימן. ואולם במהדורה בתרא דנן, הנחרצת והחריפה מקודמתה, לא חשך את שבט קולמוסו וביקר ביתר חריפות את תושבי הארץ על מידותיהם הרעות.

שם החיבור

כמו לנוסח קמא של היצירה, גם לנוסח שלפנינו שני שמות: "פרקי בנים" ו"יורה חטאים". בעמוד השער המעוט של החיבור כתובים שני השמות באותיות גדולות, וכיניהם נכתב "ששה פרקים נגד פרקי אבות". השמות מופיעים בראש כל עמוד, זה בתוך זה: השם "פרקי בנים" מופיע בראש כל עמוד במרכזו, מימינו המילה "יורה" ומשמאלו "חטאים".

השם "יורה חטאים" מבוסס על הפסוק "טוב וְיִשָּׁר ה' עַל כֵּן יוֹרֵה חַטָּאִים בְּדֶרֶךְ" (תהלים כה, ח), ומורה על מגמת החיבור: להורות לבנים החטאים את דרך אבותיהם הישרה והטובה. השם "פרקי בנים" הוא היפוך של "פרקי אבות", כינויה

60 כתב היד ברשות הרב פנחס בן יוסף קורח. תודתי נתונה לו על שאפשר לי לעיין בו ועל הערותיו.

של מסכת אבות, העוסקת בענייני מוסר והנהגת האדם. ההיפוך האירוני בשם המקורי, בהחלפת האבות בבנים, מדגיש את היפוך היוצרות שהמחבר קובל עליו בחיבורו. שני השמות מעידים על שתי מגמות ביצירה. מחד גיסא יש בה תיאור נורמות ההתנהגות הרצויות כפי שהיו בתימן (יורה חטאים), ומאידך גיסא יש בה תיאור ההתנערות הדתית של בני הדור הצעיר לאחר עלייתם ארצה (פרקי בנים). שם החיבור, זיקתו לפרקי אבות והאירוניה שבו מזכירים את הספר "פרקי הדורות" ליוסף חיים יפה (קהיר תרע"ט).⁶¹ לשניהם זיקה חזקה למסכת אבות: כותרת המשנה של חיבורנו היא "ששה פרקים נגד פרקי אבות", וכותרת המשנה של "פרקי הדורות" היא "מסכת אבות החדשה". שניהם בנויים במתכונת המשנה, כולל חלוקה לפרקים ולמשניות, ובשניהם תיאור אירוני של נורמות חברתיות שאינן לרוחו של הכותב. עם זאת החיבורים שונים במגמתם; הם מתמקדים בעניינים שונים זה מזה, וכל אחד טומן בחובו ביקורת אחרת.

הדמיון למשנה

אחת מדרכי העיצוב הבולטות בחיבור זה, הן מצד הלשון והסגנון הן מצד הצורה, היא כאמור הדמיון למשנה. מלבד שם החיבור הרומז לפרקי אבות, השתמש המחבר באמצעים נוספים המחזקים את הדמיון לסוגה זו.

כל פרק פותח בציטוט של משנה, אך זו אינה מובאת בשלמותה. בשלב כלשהו המחבר חורג מנוסח המשנה וממשיך במילותיו שלו בתיאור המציאות בארץ ישראל העומדת בסתירה לדברי המשנה, באותה תבנית משנאית, בסגנונה ובלשונו של ספרות המשנה. כך למשל פותח הפרק הראשון בציטוט משנה ממסכת כלים (א), ו: "עשר קדושות הן. ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות. ומה היא קדושתה? הנה אבאר לך בע"ה את המעשים אשר נעשו הנה עיני ראו ולא זר". באותו אופן פותח הפרק השני על דרך המשנה באבות (ב, א): רבי אומר: איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם? שישב בארץ התימן ולא יכנס לא"י לראות חלול ה'. שכל זמן שהוא בארץ התימן אשתו תחת רשותו ובניו ובנותיו יראים ובושים ממנו. אבל פה... "אמצעי סגנוני זה נפוץ בחיבור לא רק בראשי הפרקים; במקומות רבים נקט אותו לשם העברת מסריו.

גם מן הצד הגרפי החיבור כתוב בתבנית המשנה. מפרק א ואילך נחלק כל עמוד לשתי עמודות. בעמודה הימנית מובא החיבור בחלוקה לפרקים ולסעיפים,

ובעמורה השמאלית פירוש בכתב קטן. מעל עמורת הפירוש בכל דף מופיעה הכותרת: פי' ר"ע מ' (פירוש ר' עובדיה מברטנורא). ואולם לא כל העמודים מחזיקים פירוש, אלא רק שבעה עמודים ושני חצאי העמוד. בשאר העמודים הותר מקום לכתיבת הפירוש, אך לא השלים את כתיבתו.

ההקדמה

בפתיחת החיבור הקדמה וכותרתה "דור טהור בעיניו". ההקדמה פותחת ברצף של פסוקי גנאי המתחילים במילה "דור", רובם מספר משלי פרק ל, ולאחריהם הביא המחבר קטע בפרוזה חרוזה ובו הסיבה לכתיבת חיבורו:

אמר הכותב בראותי בחורוטי סר צלם, באין דעת ואין תבונה כבהמות כלם, וישיגו את מנהג אבותיהם ואת גבולם, ומאסו דרך אבותם ראשונים דראשונים אשר מעולם, ושינו גם את לשון מהללם, אמרתי אספרה כמו⁶² וה' יכפר מעללם, כי הנה אמרו לנפשם, כי כוחם ועוצם ידם, הוא הרבה את חילם.⁶³

הביקורת מופנית כלפי תושבי ארץ ישראל, אליהם הוא רומז בצירוף "סר צלם" – צירוף שמקורו בפסוקי המקרא המתארים את תושבי הארץ טרם כיבושה בידי בני ישראל.⁶⁴ אורחות חייהם של תושבי הארץ מוצגים ברצף של תיאורים נמלצים המלינים על אובדן דרך, נטישת דרכי אבות ואימוץ צורת התנהגות הנובעת מתפיסת עולם כפרנית.

לאחר מכן פיתח המחבר את עקרון השכר והעונש, ואת הקשר בין אי־שמירת מצוות ובין הגלות. בהקשר זה סקר בהרחבה את הגלויות שנגזרו על עם ישראל מאז חורבן שומרון במאה השמינית לפנה"ס.

בפתיחת החיבור גילה הכותב הבנה מסוימת כלפי תושבי הארץ האשכנזים על עוזבם את אורחות הדת, הואיל והם "שוגגים ואינם מזידים".⁶⁵ לדבריו, הללו נטשו את מנהגי הדת בעקבות אבותיהם שעשו כן מאונס, וסברו שכך יש לנהוג. לעומת זאת תקף את עולי תימן, אשר שמרו תורה ומצוות בארץ מוצאם ורק עם עלייתם

62 תהלים עג, טו.

63 על פי דברים ת, יז: "וְאִמְרַתְּ בְּלִבְכָּהּ כִּחֵי וְעַצְמִי יָדִי עָשָׂה לִי אֶת הַחֵיל הַזֶּה".

64 במדבר יד, ט.

65 בגוף החיבור (א, ו) הוזכר ערוסי גם מאנשי ארץ ישראל שהם בגדר "מכירים ומורדים", כלומר בקיאים בתורה ובתלמוד אך לא נוהגים על פיהם.

ארצה ראו את מנהגיהם של תושבי ארץ ישראל והחלו לנהוג כמותם – ועל כן עיקר הביקורת מופנית כלפיהם. למרות דברים אלו, בגוף היצירה רוב הביקורת מכוונת דווקא כלפי תושבי הארץ ודרכי התנהגותם, ורק מיעוטה מופנה כלפי התנהגות עולי תימן.

תוכן וצורה

כאמור, עיקר עניינה של היצירה הוא מחאה כנגד מנהגי הארץ, וביקורת הן כלפי תושבי ארץ ישראל על התנהגותם המנותקת מן הדת הן כלפי בני תימן על נהייתם אחרי הרוב ההגמוני בארץ ואימוץ אורחות חיו. מציאות החיים שפגש המחבר בארץ ישראל נראית בעיניו כהתערערות ערכים: המעשה הטוב והנכון נחשב מגונה, ואילו המעשה הרע והאסור הוא הנורמטיבי. מציאות זו נתפסת אצל המחבר במונחים של "עולם הפוך", שאותו תיאר ביצירה. היפוך זה הוא אפוא המוטיב המרכזי המאחד את היצירה כולה מבחינה רעיונית. בפתיחת הפרק הראשון, לאחר ציטוט המשנה "א"י מקודשת מכל הארצות...", בא משפט מפתח המלכד סביבו את החיבור כולו: "כל מעשיהם אלו העולים מתל מלח תל חרשא, כלו היפך" (א, ב).⁶⁶ ולאחריו, לאורך כל היצירה, מובאים מנהגיהם ה"הפוכים" של אנשי ארץ ישראל, הנוגדים את תורת ישראל או את הגיונו של המחבר: עזיבת הדת, היחלשות הסמכות ההורית, השינוי במעמד האישה, התערערות מעמד הגבר במשפחה, מנהגי הביולוגיה והפנאי, חוסר הצניעות, דרכי החינוך החילוניות ועוד. לעיתים מתוארות ביצירה נורמות ההתנהגות בארץ ישראל תוך הקצנת המעשים הפסולים בעיני הכותב והעמדתם כנגד המעשה הראוי, ולעיתים הדבר נעשה באמצעות תיאור בגוף ראשון ובשילוב מעשיות שהדובר נכח בהן. בכמה מקומות מנוסחות נורמות ההתנהגות המבוקשות באירוניה כ"הלכות", כלומר כמצוותיו של יצר הרע שבני ארץ ישראל מקפידים בעשייתן (למשל א, יג). העיסוק בנושאים אלה אינו שיטתי אלא בא ברצף אסוציאטיבי ובערכוביה, בלי פיתוח של נושא מסוים במרוכז. כך למשל, מעמד האישה, שבו הרבה ערוסי לעסוק

66 מוטיב ההיפוך שב ומופיע במפורש פעמיים בגוף היצירה: "והן עתה בעונותינו הרבים נכנסנו לארץ הקדושה ומצאנו הכל היפך" (ד, ג); "אבל פה בא"י עולם הפוך ראיתי" (ד, יא), ובאופן לא מפורש לאורך היצירה כולה, בהעמידה את ההתנהגויות המתוארות בניגוד לדרכי ההתנהגות הנכונות.

בחיבורו, איננו מופיע במרוכז אלא זעיר פה זעיר שם במרוצת שלושת הפרקים הראשונים, תוך מעבר מנושא לנושא.

גם מצד הגוף הדקדוקי של המחבר אין עקיבות. בחלקים אחדים תיאר את המציאות בגוף שלישי, ובחלקים אחרים הוא נוכח ביצירה בגוף ראשון. בפרק הראשון מתוארת התנהגותם של אנשי ארץ ישראל בגוף שלישי, אך לא מתוך עמדה אובייקטיבית, שכן המחבר מגלה את עמדתו הערכית כלפי דרכי ההתנהגות המתוארים הן במפורש והן במגוון אמצעים אחרים: לעיתים באמצעות שילוב של שמות תואר או משפטי לוואי המשקפים מחאה והסתייגות, כגון: "ויש קושרים זה על זה בזרועותיהם ככלבים ומהלכים ברחובות ואינם מתביישים" (א, י); פעמים הביע את עמדתו באמצעות שיבוצים, כגון: "אין לובשים תפלין וציצית ואין קורין קריאת שמע שחרית וערבית ואין מתפללים. ואוכלים נבילות וטריפות ומחללים שבתות וימים טובים בסוד 'ותבואו ותטמאו את ארצי ונחלתי שמתם לתועבה'" (א, ז); ופעמים הביע את עמדתו כלפי ההתנהגות המתוארת על ידי הקצנתה באמצעות שימוש בפעלים ובשמות עצם בעלי קונוטציה שלילית, כגון: "ותופס הלחם בשמאלו ובימינו כוס הקהוי, מנשך ושותה מנשך ושותה בלא ברכה ובלי נטילה" (א, יז).

לעומת זאת, הפרקים השני והשלישי מנוסחים רובם בגוף ראשון, ובהם נוכחות הדובר בולטת. פרקים אלו מוסיפים לתאר את אורחות חייהם של אנשי ארץ ישראל, ומשולבות בהם שתיים-עשרה מעשיות – שבע בפרק השני וחמש בפרק השלישי – ובמרכזן דו-שיח בין המחבר ובין אחד מאנשי ארץ ישראל, המבליט את ההבדלים ביניהם.

בפרקים הרביעי והחמישי שוב משתנה הגוף הדקדוקי לגוף שלישי, ומתוארת בהם הנורמה האיראלית בעיני המחבר, שהייתה מנת חלקם של יהודי תימן בארץ מוצאם. בפרק הרביעי מתוארים בפירוט מנהגי השבת וסדר התפילה, והפרק החמישי מתמקד בתחום טהרת המשפחה.

חוסר עקיבות ניכר גם ב"פירוש" המופיע באותיות קטנות בעמודה שמשמאל לגוף הטקסט. לא תמיד הכתוב בעמודה זו הוא אכן פירוש הדברים שהובאו בגוף הטקסט, ובמקרים רבים הוא אינו אלא המשך המשפט או גילוי דעתו הערכית של הכותב כלפי הכתוב בגוף הטקסט.⁶⁷ במקום אחד בפרק השני הובא בעמודה

67 ראו למשל א, י, והערות לה-לו.

זו, באותיות קטנות, דו־שיח בין המחבר ובין "אשכנזי אחד", והוא אחת מתריסר המעשיות המשולבות ביצירה כולה.

אפיון תושבי הארץ

תושבי הארץ, מושאי הביקורת, נזכרים ביצירה על פי רוב בכינויים הרומזים "אלו" או "אלה", המדגישים את מידת הריחוק מהם ומדרכם. פעמים הוסיף לכינויים אלו משפטי זיקה המעצימים את מידת ריחוקם וזרותם, כגון: "אלה הבאים מארץ רחוקה" (הקדמה); "אלו הבאים מעם אשר לא ידעתי תמול שלשום" (ב, ח); "אלו הבאים ממזרח וממערב מצפון ומים. תעו במדבר בישימון דרך" (ב, ג). נוסף על כך מוזכרים תושבי הארץ במגוון כינויי גנאי, שהצד השווה שבהם הוא ציון ריחוקם מדרך התורה, כגון: "עבריינים" ו"אפיקורסים".

בכינויים אחרים שנקט כלפי תושבי הארץ נרמזת הטלת ספק ביהדותם, כגון: "בְּנֵי שְׁעִיר הַחֹרֵי יוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ", שהוא כינויים של תושבי הארץ שאינם מזרעו של אברהם אבינו (בראשית לו, כ). בשלושה מקומות כינה אותם "אלה הבאים מתל מלח תל חרשא" (א, ב; א, ד; ג, יט). כינוי זה מקורו ברשימת שבי ציון שלא היה אפשר להצביע על ייחוסם ולקבוע בבטחה כי הם מזרע ישראל,⁶⁸ ועליהם נאמר בתלמוד: "תל מלח – אלו בני אדם שדומים מעשיהם למעשה סדום שנהפכה לתל מלח. תל חרשא – זה שקורא אבא ואמו משתקתו. ולא יכלו להגיד בית אבותם וזרעם אם מישראל הם – זה הוא אסופי שנאסף מן השוק".⁶⁹

כאשר ביקש המחבר לאזכר דמות פרטית מתושבי הארץ, לרוב במעשיות מחיי היומיום ששילב ביצירה, השתמש בעיקר בשם התואר "אשכנזי" או "אשכנזי אחד". עוד כינויים פרטיים הם: "אחד" (ב, ז), "יהודי אחד אפיקורס" ו"חלוץ אחד" (ג, ל). במקום אחד נקט את הכינוי "מין אחד" (ג, ג), ובפירוש שבשוליים פירש: "אשכנזי חלוץ. אלא מאחר שהם שואלים כשאלת המינים קראו מין".

מופעיו של דמות ה"אשכנזי" יושב הארץ נפוצים ביצירה לא רק בתיאור מעשיו הרעים אלא גם בשילוב מעשיות מחיי היומיום להמחשת התנהגותו ודרכי חשיבתו. תריסר מעשיות שזורות ביצירה,⁷⁰ ובהן דו־שיח עם דמות יהודי מתושבי הארץ

68 "וְאַלֶּה הָעֲלִים מִתַּל מֶלַח תֵּל חֲרָשָׁא קְרוּב אֲדָן אֲמַר וְלֹא יָכְלוּ לְהַגִּיד בֵּית אֲבוֹתָם וְזֶרְעָם אִם מִיִּשְׂרָאֵל הֵם" (עזרא ב, נט; נחמיה ז, סא).

69 בבלי, קידושין ע"א.

70 ב, ד; ה; ב, ז; בשוליים ליר ב, י; ב, יא; ב, יג [צ"ל יד]; ב, יד [צ"ל טו]; ג, ג; ג, יא; ג, יד; ג,

בנושאים הממחישים את השוני העמוק בתפיסת העולם בין המחבר ובין יושב הארץ: בחלקם מתואר אירוע שהמחבר הוא אחת הדמויות בו, לעיתים בתפקיד פעיל ולעיתים בתפקיד סביל, ובחלקם מתואר מעשה שהיה, בלי מעורבות ישירה של הכותב. במקד כל סיפור הללו עומד קונפליקט סביב ערך מסוים, ומטרת הסיפורים להבליט את העמדות השונות ואת ההבדלים בין איש המסורת ובין היהודי החדש.

המאפיין הבולט ביותר בתיאור היהודי החדש בריאליזם הללו הוא מידת הכפירה והריחוק שלו מתורה ומצוות, המהווה את הבסיס לדרכי התנהגותו המוזרות ולמידותיו הרעות. בשני מקומות הרחיב בעניין זה ופירט את עיקרי האמונה שהיהודים החדשים בארץ כופרים בהם: ייחוד האל, בריאת העולם, תחיית המתים, השגחה ושכר ועונש.⁷¹ באמצעות תיאור אירוני מוגזם של התנהגות גשמית ונהנתנית מעוצבים אנשי ארץ ישראל כבעלי גאווה המשועבדים ליצרם ובעלי ערכי מוסר "הפוכים": שואפים אל החומר ורחוקים מן הרוח.

הנה כי כן, מן הכינויים הקיבוציים שנוקט המחבר כלפי מושאי הביקורת שלו משתקפת שלילה נחרצת של הנורמה השלטת בארץ ישראל, שכן אורחות חייהם של תושבי הארץ ועובדת התערטלותם מתורה ומצוות אינם עולים בקנה אחד עם מה שנחשב בתודעת המחבר ל"יהודי".

מהדורה זו

במהדורה שלהלן מובא הטקסט כפי שהוא במקור, על קיצורי התיבות שבו ועל השיבושים שנפלו בו. קיצורי התיבות נפתחו והושלמו בסוגריים מרובעים, ועל השיבושים הערתי בהערות השוליים. מילה שאינה שייכת לרצף הטקסט הבאתי בסוגריים מסולסלים. חלקים שהובאו בסוגריים בכתב היד הבאתי בסוגריים עגולים. מילים שהיו מנוקדות בכתב היד הבאתי כפי ניקודן במקור.

בהערות השוליים הבאתי מראי מקומות למקורותיו הרבים, הערתי על מילים קשות ותרגמתי תיבות בערבית.⁷² הערות המחבר שנכתבו במקור בעמודת הפירוש הובאו כאן באותיות קטנות לאחר הקטע שהוא מפרש, תחת הכותרת "פירוש".

טז; ג, ל.

71 ט; ג, כו.

72 בתרגום התיבות בערבית נעזרתי במו"ר פרופ' יוסף טובי ובידידי ד"ר ירון סרי, ועל כך נתונה להם תודתי.

"פרקי בנים - יורה חטאים" לר' אברהם ערוסי

במקום שמוספרו ההערות בכתב היד ציינתי את ההפניה בגוף הטקסט באותיות עיליות קטנות, כבכתב היד. ההערות שבסוף הפרק השני לא מוספרו בכתב היד, ולכן הוספתי מספור בסוגריים מרובעים, כפי השיטה שבשאר חלקי הפירוש.

פרקי בנים

שושה פרקים נגד פרקי אבות

יורה חטאים

פ[רשת] גַּחַ בנחל קדומים בדרך חיים ת"מ [תוכחות מוסר]
 אח"י [אמר חיים יוסף]⁷³ הכל תלוי בקדושת המחשבה בעת הזיווג. ובוה תבין כמה
 בנים ממזרים ח"ו [חס ושלוש] והם בני אבותם. חבל על דמשתכחין. רטוב להם שלא
 נבראו. ודין גרמא דנזיקין. מחשבת אב ואם רח"ל [רחמנא לצלן] להנאת יצה"ר
 [יצר הרע] למלאת תאוותו ולהשביעו. לא לקיים מצות הבורא ית"ש [יתברך שמו]
 ולקיום המין ולהעמיד זרע כשר עליהם נא[מר] כי בנים זרים ילדו.⁷⁴

הקדמה

דור טהור בעיניו

דור חרבות שניו ומאכלות מתלעותיו⁷⁵

דור טהור בעיניו ומצואתו לא רוחץ⁷⁶

דור אביו יקלל ואת אמו לא יברך⁷⁷

דור סורר ומורה⁷⁸

דור מה רמו עיניו ועפעפיו ינשאו⁷⁹

דור אשר לא ידעו את ה'⁸⁰ ולא יראו לנפשותם

דור לא הכין לבו ולא נאמנה את אל רוחו⁸¹

73 ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), מחבר הספר "נחל קדומים" על התורה ובו הערות וכותרתן
 "תוכחות מוסר".

74 הושע ה, ז.

75 משלי ל, יד.

76 שם, יב.

77 שם, יא.

78 תהלים עח, ח.

79 משלי ל, יג.

80 על פי שופטים ב, י.

81 תהלים עח, ח.

למען ידעו דור אחרון⁸² חט"א סמא"ל ר"ת [ראשי תיבות]⁸³

אמר הכותב בראותי בחורוטי סר צלם.⁸⁴ באין דעת ואין תבונה כבהמות כלם. וישיגו את מנהג אבותיהם ואת גבולם. ומאסו דרך אבותם ראשונים וראשונים אשר מעולם. ושינו גם את לשון מהללם. אמרתי אספרה כמו⁸⁵ וה' יכפר מעללם. כי הנה אמרו לנפשם כי כוחם ועוצם ידם הוא הרבה את חילם.⁸⁶ וידוע דאין תלונותי ותנאותי על אלה הבאים מארץ רחוקה. דהא אווזים מנהג אבותיהם בידיהם. ואין חמסי אלא על התימנים. ואין אני קורא תיגר אלא על התימנים אשר שינו את בגדי כלאם וימירו את כבודם.⁸⁷ כי מתחלה היו תימנים מאמינים⁸⁸ בני מאמינים ובבואם לא"י [לארץ ישראל] ויהי בדרך במלון.⁸⁹ נכנס סמא"ל מן החלון. והביא בידו סלון.⁹⁰ וישב ממנו שבי.⁹¹ ויאמר איך אעלה אל אבי.⁹² לקח תי"ו מתימנים ואל"ף מ"ם ממאמינים. וטבָֿעם בים בסוד ותשלך אמ"ת ארצ"ה.⁹³ מי יעבר לנו אל עבר הים ויקחה לנו.⁹⁴ ונשאר משני תיבות מינים מינים. היו התימנים מאמינים נהפכו למינים מינים. הליכתם סוסים מזוינים.⁹⁵ ודרכיהם לא מכוונים כדרכי אבותם המתוקנים. במעשיהם גוונים גוונים. ומנהגותיהם מנהגים ממנהג אבות שונים. עזבו גבול אשר גבלו ראשונים.⁹⁶ והנה הם במדבר קדש בין פארן ובין תופל חונים.⁹⁷

- 82 שם, ו.
- 83 ראשי התיבות של הפסוקים שלעיל, לאחר המילה "דור".
- 84 במדבר יד, ט.
- 85 תהלים עג, טו.
- 86 על פי דברים ח, יז: "וְאִמְרָתָּ בְּלִבְכֶּם בְּחַי וְעַצְמֵי יְדֵי עֲשֵׂה לִי אֶת הַחֵיל הַזֶּה".
- 87 תהלים קו, כ.
- 88 התיבות תי"ו, מ"ם, אל"ף – מודגשות במקור.
- 89 שמות ד, כד.
- 90 מִיִּן קוֹץ. יחזקאל כח, כד.
- 91 במדבר כא, א.
- 92 בראשית מר, לד.
- 93 דניאל ח, יב.
- 94 דברים ל, יג.
- 95 ירמיה ה, ח. במקור בירמיה: סוסים מְיֻנָּנִים.
- 96 דברים יט, יד.
- 97 על פי דברים א, א.

לכן שמעו כי נגידים אדבר ומפתח שפתי מישרים.⁹⁸ כי לבי כמעין חתום וכליותי כנחלים גוברים. וכיון שנפתחו כמוצא מים אשר לא יכזבו מימיו⁹⁹ בגאותו ירעשו הרים.¹⁰⁰ ובכן לא אחשוך פי מלדבר. ולשוני מלספר. וקולמוסי מלכתוב ולחבר. וה' אלהים יחקר זאת כי הוא יודע תעלומות לב¹⁰¹ והאמת אתו. הן עתה רעיוני על משכבי סליקו ומנרעי יתוב עלי.¹⁰² כי בודאי מבלי ספק כי אלו הבאים מרחוק מקצה הארץ הם גלו בעוה"ר [בעוונותיהם הרבים] לארץ כופרים עובדי ע"ז [עבודה זרה] יונים ונצרים וקיסרים לא ידעו את ה'¹⁰³ ולא יראו אלהים.¹⁰⁴ גוי עז פנים אשר לא ישא פנים לזקן ונער לא יחון.¹⁰⁵ כי הם אלו שהלכו שבי לפני צר טיטוס הרשע שמלא כמה ספינות והוליקם לפניו את אשר השאיר החרב. והם כלם שבת בנימין ומעט מזער מבני יהודה ולוי ומהכהנים שהיו מפוזרים בין כל ישראל בערי מקלט שהפרישו להם ישראל מנחלתם ארבעים ושמנה עיר אתהן ואת מגרשיהם.¹⁰⁶ והיו יושבים בהם עד גלותם וגלו עמהם.

וזהו סדר גלותם. בתחלה עלה שלמנאסר מלך אשור הרשע הוא שהתחיל ופרץ גדרן של ישראל והגלה את ראובן וגד וחצי שבט מנשה מערי הגלעד. ובא אחריו תגלת פלאסר והגלה שבט אפרים ואשר וחצי שבט מנשה והגלה אותם. ואח"ך [ואחר כך] בא סנחריב מלך אשור והגלה שבט שמעון ויששכר וזבולון ונפתלי ולקחו אותם בספינות והעבירום מעל הרי חושך הרים של ברד ושלג מהלך כמה ימים והברד והשלג לא יפסוק מאותו המקום בקיץ ובחורף. והוליקם ללחלח וחבור נהרי גזון¹⁰⁷ למען לא יוכלו לשוב גם בניהם עדי עד. גם הם לא ידעו באיזה רוח מהרוחות הם. ומהלך הארץ מהלך ת"ק שנה. ואינם יודעים איפה הם גולים אם במערכה של ירושלים ויתפללו כלפי מזרח. או אם הם במזרחה של ירושלים ויתפללו כלפי מערב. או אם הם בצפונה של ירושלים ויתפללו כלפי דרום. או אם

- 98 משלי ח, ו.
- 99 ישעיה נח, יא.
- 100 על פי תהלים מו, ד.
- 101 תהלים מד, כב.
- 102 דניאל ד, לג.
- 103 שופטים ב, י.
- 104 תהלים נה, כ.
- 105 דברים כח, נ.
- 106 במדבר לה, ז. במקור: מגרשיהן.
- 107 על פי דברי הימים א ה, כו.

הם בדרומה של ירושלים ויתפללו כלפי צפון. לכן מתפללים לכל רוח ומכוונים לבם לבית קה"ק [קודש הקודשים]. ועליהם א[מר] הנביא לאמר לאסורים צאו¹⁰⁸ – אלו בני משה שמקיף עליהם נהר סמבטיון. ולאשר בחשך הָגְלוּ¹⁰⁹ – אלו עשרת השבטים והם תשעה ולא עשרה. שהעשירי שבט דן שגלו במדבר שמם ולא שלטה יד זר עליה כי גלו מעצמם אל ארץ מרעה כי אנשי מקנה היו.¹¹⁰ וזה היה בימי אחז וחזקיהו מלכי יהודה בימי פקח בן רמליהו מלך ישראל. וכן זה היה ביותר על מאה שנה קודם חורבן בית א' [ראשון]. לא נשאר מהשבטים זולתי שבט יהודה ובנימין. ולבסוף חישב סנחיריב הרשע להגלות את השאר דהיינו יהודה ובנימין כמ"ש [כמו שכתוב] בגמרא: וכי מאחר שברשות אול מאי טעמא איענשי כי אינבי. אעשרת השבטים אינבי. ואיהו יהיב דעתיה אכולה ירושלם.¹¹¹ נשאר השאר יושבים לבטח. אבל הנביאים מתנבאים לרעה בעבור התועבות שעשה מנשה בן חזקיהו שא[מר] עליו הכ[תוב] גם דם נקי שפך מנשה בן חזקיהו הרבה מאד עד אשר מלא את ירושלים פה לפה¹¹² שעשה צלם משאוי אלף איש. ולא היה תלם בא"י [בארץ ישראל] שלא עבד ע"ז [עבודה זרה] עליו.¹¹³ ועשה לצלם הזה ד' פנים והכניסו לבית קה"ק [קודש הקודשים].¹¹⁴ ועון שהרג ישעיהו בן אמוץ. וג"כ [וגם כן] נלוה עמו עון זכריה בן יהוידע כהן ונביא שהרגו אותו בעזרה במעמד כל ישראל במצות יהואש מלך יהודה.¹¹⁵ קם אחרי כן ירמיה הנביא בשנת י"ג למלכות יאשיהו מלך יהודה מתנבא עליהם לרעה בשביל מעשיהם הרעים שלא שבו מדרכם הרעה. ועוונות האחרונות מעוררים את הראשונות כמו שתרגם אנקלוס הגר כד משלמין בניה למחטי בתר אבהתה¹¹⁶ היא שנת ג' אלפים וש"ל לב"ע [לבריאת עולם]. וקודם לחרבן בית א' [ראשון] בארבעים שנה. שמעו שהיה מתנבא על החרבן ועל הגלות. כיון ששמעו שא[מר] נשים בציון ענו בתולות בערי יהודה¹¹⁷ אמרו אין

108 ישעיה מט, ט.

109 שם.

110 בראשית מו, לב.

111 בבלי, סנהדרין צד ע"ב.

112 מלכים ב כא, טז.

113 בבלי, סנהדרין קב ע"ב (הבררים אמורים שם באחאב).

114 שם קג ע"ב.

115 דברי הימים ב כד, כא.

116 תרגום אונקלוס לשמות כ, ה.

117 איכה ה, יא.

תקנה מאחר שיטמאו נשותינו ויתערב הזרע שוב אין תקנה. עמדו וגלו לתימן ע"ב משפחות סנהדרי גדולה. אחרי כן גלו תגרי יהודה לצרפת. וחסידים ואנשי מעשה גלו לספרד ח' שנים אחר גלות הסנהדרין לתימן בשנת ג' אלפים ושל"ח שנים לב"ע [לבריאית עולם] וסי[מנו] שלח מעל פני ויצאו.¹¹⁸ וראיה מק[רא]¹¹⁹ וגלות החל הזה לבני ישראל אשר כנענים (פי[רוש] תגרים) עד צרפת. וגלות ירושלים אשר בספרד.¹²⁰ נשאר מהשבטים שבט בנימין כלו ומעט מיהודה. נחרב הבית מהם הרגו אויבים ומהם גלו לכבל וישבו ע' שנה ולא נשאר מזרע בית דוד זולתי צדקיהו ושני בניו. וישחט את בניו לעיניו ואת עיני צדקיהו עור.¹²¹ וסירסו ויהי כלוא בבית הסוהר. ולא נשאר עוד מזרע בית דוד זולתי יכניה מלך יהודה ואסרו מעומד בימים ובלילות. והיתה אשתו משרתתו בבית הסוהר כוונתו להכרית זרע בית דוד. ואם ישמש מעומד אינה מתעברת. נעשה נס ונתעברה והחביאה עצמה וילדה בן וקראו שמו זרובבל בן שאלתיאל. זרובבל שזירו אותו בבבל בן שאלתיאל בן ששאלו אל.¹²² נמצא כי כל הצרות לא קבל אותם החרב והשבי וכל הקורות בחורבן בית א' [ראשון] זולתי שבט בנימין כלו והנשארים מעט אשר נשארו מיהודה. ואח"ך [ואחר כך] הם שגלו לכבל חזרו לסוף שבעים ובנו בית שני וישבו ת"ך שנה ובא טיטוס הרשע והחריב בית ב' [שני] והרג מה שהרג והגלה השאר אל ארץ יון בין היונים והרומיים והקיסרים והנוצרים הכופרים. הוא שנתנבאת רחל אמו בן אוני¹²³ בן אנינותי לדורות. שכל הצרות והגזירות וההרג הוא סבל את רובם ובין כתיפיו שכן.¹²⁴

ובאמת אני דן אותם לזכות במה שהם מחללים שבתות וימים טובים ואוכלים נבילות וטריפות ושותים יין נסך ומגלחים הזקן ומקיפי פאת הראש ומגדלי בלורית. דמפני שגלו לארצות זרים אכזרים בני ממזרים דבודאי מבלי ספק דבאיזה דור מהדורות באורך הגלות קם איזה מלך רשע ובקש להכרית זרע ישראל וכתב לכל מדינות מלכותו להרוג את כל עם קודש ונתן להם סימנים אותם שהם שובתים

118 ירמיה טו, א.

119 מְקָרָא, כלומר מן הפסוק.

120 עובדיה א, כ.

121 מלכים ב כה, ז; ישעיה לוט, ו-ז.

122 בבלי, סנהדרין לו ע"ב. ושם: "שלתיא אל – ששתלו אל שלא כדרך הנשתליון".

123 בראשית לה, יח.

124 דברים לג, יב.

יום א' אחד בשבוע ונחים בחגיהם ובמועדיהם ומגדלי ה' פאות¹²⁵ ואינם אוכלים אלא משחיטת עצמם ואינם שותים יין של גוים. ועמדו חכמי אותו הדור וראו עוצם הגזירה ועמדו והתירו לישראל לעשות כמעשה האומות הוראת שעה. כוונתם חבי כמעט רגע עד יעבור זעם¹²⁶ להציל כמה נפשות מישראל. דח"ו שחם וחלילה על ישראל דיגעו באסור תורה ובאסור חכמים חנם אם לא על סבה. והלא הם יודעים ספר ויודעים דעבירה זאת בכרת ועבירה זאת בסקילה ועבירה זאת במלקות. אלא שהתירו להמון העם לשום להם שארית בארץ ולהחיות להם לפליטה גדולה.¹²⁷ וזוהי שאמרו חז"ל גדולה עבירה לשמה ממצוה שלא לשמה.¹²⁸

וכבר הובא מעשה בגמרא¹²⁹ ברבי יהושע ב"ל [בן לוי] דאשכחיה לאלהיה בשוק של רומי. א"ל [אמר לו] שלום עליך רבי. א"ל [אמר לו] שלום עליך רבי ומורי. א"ל [אמר לו] יש בין השוק הזה בן העוה"ב [העולם הבא]. א"ל [אמר לו] בני גיהנם ניהו. א"ל [אמר לו] ולא אחד בהם. א"ל [אמר לו] הין. עברו תרי גוברי. א"ל [אמר לו] הללו בני העוה"ב [העולם הבא]. הלך אחריהם ותפשם. שאל להן מאי עבירתיכו. אמרו גוברי בדחי אנן. כי חזינן גוברא דעציב מבדחינן ליה. וכי חזינן דנפל תיגרא בין תרין מטרחינן ועבדינן שלמא ביניהו בין גוברא לחבריה וגוברא לאתתיה עבדינן שלמא. והנה עבר בשוק איש סריס (בליו¹³⁰) נוצרי יושב בממשלה. ראהו אליהו אמר זה צדיק גמור בן העוה"ב [העולם הבא]. הלך אחריו ריב"ל [ר' יהושע בן לוי] א"ל [אמר לו] מי אתה. א"ל [אמר לו] אני יהודי בסתר ובגלוי נוצרי. ואני אוהב את היהודים בלבי ושונא אותם בפי לעיני העמים ומקללם ומחרפם בגלוי כדי שלא יבינו שיש להם אהבה בלבי. ואולם בעבור זאת העמידוני בממשלה להיות יועץ למלך וכשיש להם עצה רעה על היהודים אני מפר אותה בערמה שלא יבינו. ואם לא יכולתי אני הולך ומצוה בסתר לחכמי ישראל לערוך תחנה לפני המקום לבטל הגזרה. ועוד שמו [אותי] שר בית הסוהר ויש תחתיו כארבע מאות אסירים אנשים ונשים ואני מפרידם האנשים לכד והנשים לכד וכלילה אני שם מטתי ביניהם לישן באמצע כדי להרחיקם מן העבירה. פעם אחת נאסרה ריבה אחת מן היהודים (בת

125 חמש פאות הזקן. ראו רמב"ם, משנה תורה, הלכות עבודת כוכבים יב, ז.

126 ישעיה כו, כ.

127 על פי בראשית מה, ז.

128 בבלי, נזיר כג ע"ב.

129 סיפור זה הוא עיבוד של הסיפור בבבלי, תענית כב ע"א, אלא ששם הדברים אמורים בר' ברוקא חוזאה ולא בר' יהושע בן לוי.

130 סריס הוא כינוי לשר. תיבת "בליו" היא ככל הנראה שיבוש של police.

רח"ב¹³¹ [ר' חנניא בן תורדיון] ששרפו אביה וס"ת [וספר תורה] עמו וגם הרגו אמה והיא נאסרה לעיין בדינה והנערה יפה עד מאד. שמעתי האסורים מתלחשים לקום להתעולל בה בלילה ואם אעכב על ידם יהרגו אותי ויעשו כרצונם. מה עשיתי לקחתי בקבוק קטן מלא יין אדום והסתרתי אותו בחיקי. ובלילה בעוד הנר דולק ועדיין הם נעורים טרם יישנו ישבתי עמה לשחק ושפכתי היין תחתה בהסתר דבר. אח"ך [אחר כך] אמרתי מי שיש בו הטלת מים יעמוד לחוץ. טרם אסגור הדלת יעמדו הנשים תחלה אח"ך [אחר כך] יבואו ויצאו האנשים. הנשים הם יצאו ואני לעיני האנשים האסורים צעקתי וי וי כי ישבתי אצל הנערה היהודית והן היא זבה דם יהיה זובה בבשרה. ראו מצע שתחתיה טימאה אותי ועמדתי וקללתיה לעיניהם ומיד מאסו בה ולא קרב אליה לשכב אצלה להיות עמה מפני נדתה וייראו מגשת אלי¹³¹ ומיד ישנה לבטח. ע"כ [על כן] אמר אליהו לרבי יהושע לא לחנם אחז"ל [אמרו חכמינו זיכרונם לברכה] גדולה עבירה לשמה ממצוה שלא לשמה.¹³² ולא המדרש הוא העיקר אלא המעשה.¹³³ ואולי עשו זאת להתיר להם האסורים כדי להציל נפשם ממות ולחיותם. ובניהם אשר יקומו מאחריהם קמו אחרי אבותיהם אחזו מנהגם ולא ידעו כי אלה הרברים כלם הם אסורים. ולא התירום אלא הוראת שעה והם יחזרו לאיסורם. והדור האחרון חשבו כי כל מעשי אבותיהם כי הוא בהיתר גמור ואין עליו עונש ולא מיתה. נמצא הם שוגגים ולא מזידים.

אבל אבותינו גולי תימן הם גלו בכבודם לארץ טוב וישבו בהר בראש ימים רבים והיו מיושבים שם יותר מת"ק שנה. ויש מהם הלכו ונתיישבו בערי יאפע והיו חכמים גדולים אשר על כן היו קוראים להם אֱלֹהֵימִי. ולא היו מבינים בלשונם שהיו מדברים בלה"ק [בלשון הקודש]. והיו נוהגים בהם כבוד לפי שנתברכו ברכה. דמיום שבאו לשם לא פסקו גשמי ברכה והיו הגשמים בעתם ונתק[ו]יים [והתברכו בזרעך כל גויי הארץ].¹³⁴ אח"ך [אחר כך] ירדו לגור בעיר אֶלְקָצֶר הנקרא קצר סאם¹³⁵ וישבו שם קרוב לשלש מאות שנה. אח"ך [אחר כך] ישבו פי אֶלְסַאֲיִלָּה קרוב למאתים שנה עד שקם מִחֲמַד נְבִיִּיהֶם בשנת ד' אלפים ושמו לב"ע [לבריאת עולם] היא שנת אלף וי"ב שנה לגלות תימן היא שנת אלף ונ"ב שנה לחרבן בית א'

131 על פי שמות לד, ל.

132 ראו לעיל הערה 128.

133 משנה אבות א, יז.

134 בראשית כב, יח.

135 מבצר שם בן נח; ראו טובי, עמ' 32.

[ראשון]. אכן בקום מִחֲמַד להתנבות להם צדקה וחסד גדול עשה עמנו שעשה כמה גדרים וסייגים וצוה אותם לא תתחתנו בהם ולא יתחתנו בכם. לא תאכלו מבשרם ולא יאכלו מבשרכם. לא תשבו בחבורה עמם ותאכלו יחד כי העברי בדר ישב. לא תשתו יין כל עיקר ולא כל דבר המשכר כגון חֲשִׁישָׁה וכיוצא. בזה נשתכרו הרבה שהיין הוא המביא תקלה לעולם כמ"ש חז"ל [כמו שאמרו חכמינו זיכרונם לברכה] אסרו פתם משום יינם ויינם משום בתם.¹³⁶ אל תסתכלו בבנות העברים ואל תחמדו יפיין בלבכם פן תטמאו ראות עיניכם לפי שהם טמאים ומטמאים. וכל מה שהוסיפו לנו טומאה לטמאינו נתוספה פרישות. ופרישות מביאה לידי קדושה.¹³⁷ ולא עוד [אלא] שמוסיפים הם להוכיח אותנו. למה לא תרחוץ ידיך כמו היהודים. למה לא תברך על מזונך. למה לא תתפלל כמו היהודים. למה לא תשמור שבתך כמו היהודים. למה תהיה פוסח על שתי הסעיפים שקורין לו בל"ע [בלשון ערב] מִן'בִּרְבָּ, ¹³⁸ לא בדת היהודים ולא בדת האסלאם. כי חרפה היא לעשות כזאת כי חייב מיתה. אלא אם ישב בדתו וילך במשפט העברים ובחוקותיהם. או אם ימיר דתו ויכנס בדתם כל עיקר. גלוח הזקן סביב סביב בארץ התימן אסור בין היהודים בין האסלאם. זולתי יש הברל בין יהודי לגוי. שהיהודי אינו מגלח מראש פאת הראש של ימין סביב סביב עד ראש פאת הראש של שמאל. והגוי מגלח שתי פאות של ראש מימין ומשמאל. ויש מהם מתירים לגלח שבולת הזקן. אבל השפה אלו ואלו מתירים להסירה ולגלחה היהודים והאסלאם. והיינו הולכים כחקת דתינו דור אחר דור מעת גלותינו מארצינו עד היום הזה לא יחליף ולא ימיר בחקה אחת ומשפט אחד בכל ערי תימן בין ליחיד בין לצבור בין בכפרים בין במדינות מנהג אחד ולא ישתנה מקצה גבול התימן – דהיינו עֶדֶן. ועד קצהו – דהיינו צֶעֱרָה וְחִירָאן אֱלִישָׁאם. והן עתה התימנים כאשר נכנסו לא"י [לארץ ישראל] נפרדו איי הגוים¹³⁹ ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם.¹⁴⁰ גלחו הפאות. הקיפו ראש ויגדלו בלורית. שינו את בגדי כלאם.¹⁴¹ מאסו מנהג אבותיהם. קמו בדתות מעוותות. וקרוי להיות מחללי שבתות. וימירו את כבודם.¹⁴² זה אוןמר] אני אשכנזי. וזה אוןמר] אני ספרדי.

136 בבלי, עבודה זרה לו ע"ב.

137 משנה סוטה ט, טו.

138 הססן, מבולבל, לא החלטי.

139 בראשית י, ה.

140 תהלים קו, לה.

141 על פי מלכים ב כה, כט; ירמיה נב, לג.

142 תהלים קו, כ.

מעיד על אביו שלא היה בדת כל כך והוא קם לבחור לו דת מהיפה. ומעיד על אמו שזנתה בו ומכחיש את אביו. היוכל התיש להחליף את עצמו להיות כבש. או הכבש להיות תיש. אין זו אלא הוצאת דבה רעה באביו ובאמו. זהו שאמרתי דור אביו יקלל ואת אמו לא יברך.¹⁴³ ועוד רעה חולה שמוציא פסול בכל אנשי תימן שאין להם דת כל כך. והוא נעשה פקח ולקח מקח רע לעצמו. ותולה קופה של שרצים על מטת חכמים גדולים חברי ורבני תימן ישיני עפר שיאמרו שלא היו מנהיגים את היהודים בדת האמת. וזהו שאמרתי דור טהור בעיניו ומצואתו לא רוחץ.¹⁴⁴ והם באו בסוד מחלל את הקדשים¹⁴⁵ וחושש אני להם וחטאם ישא¹⁴⁶ ותהי עוונותם על עצמותם.¹⁴⁷ ולא ינקו מעון זה לעד. ובעזרת האל ית"ש [יתברך שמו] אני אבאר לך כל מנהגי אנשי תימן בפרקים האלה אשר אני מחבר, הנק[רא] פרקי בנים וגם יורה חטאים, לסדר כיצד היו ישובם ומנהגותיהם על פי תקנת חו"ר [חכמי ורבני] תימן וב"ד [ובית דין] צנעא בחול ובשבתות ובחגיגה ובמועדיהם ובחופתם ובמילתם ובכל הליכתם ובכל מנהגים שנהגו בהם דור אחר דור מעת גלותם ועד עתה למען ידעו דור אחרון.¹⁴⁸ דור סורר ומורה. דור לא הכין לבו.¹⁴⁹ דור חרבות שניו.¹⁵⁰ מוציא דבה רעה. אז וחפרה הלבנה (המלבין עצמו והוא עורב) ובושה החמה.¹⁵¹ (המחמם עצמו והוא חתול). והנני מסדר כל דבר דבור על אופניו¹⁵² אבן שלמה וצדק.¹⁵³ לקיים מ"ש [מה שנאמר] ונודע כגוים זרעם וצאצאיהם בתוך העמים כל רואיהם כי הם זרע ברכ ה'.¹⁵⁴ וזכות חו"ר [חכמי ורבני] תימן ישיני עפר שחסתי על כבודם יגן בעדי וה' אלהים יעזר לי אכי"ר [אמן כן יהי רצון].

143 משלי ל, יא.

144 שם, יב.

145 משנה אבות ג, יא.

146 ויקרא כ, כ.

147 יחזקאל לב, כו.

148 תהלים עח, ו.

149 שם, ח.

150 משלי ל, יד.

151 ישעיה כד, כג.

152 משלי כה, יא.

153 דברים כה, טו.

154 ישעיה סא, ט.

פרקי בנים

פרק ראשון

(א) עשר קדושות הן. ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות^[א] ומה היא קדושתה.
 [ב]¹⁵⁵ הנה אבאר לך בע"ה [בעזרת ה'] את המעשים אשר נעשו הנה עיני ראו ולא
 זר.^[ג] הט אונך ושמע הקשיבה למלתי.^[ד]¹⁵⁶ (ב) כל מעשיהם אלו העולים מתל
 מלח תל חרשא¹⁵⁷ כלו היפך.^[ה] כתיב ושננתם לבניך¹⁵⁸ ולמדתם את בניכם ולא
 את בנותיכם.^[ו]¹⁵⁹ ואלו משתדלים בבנות ללמדם יותר מהבנים.^[ז] (ג) וידוע כי הבן
 כיון שגדל מחויב ללמוד תורה.^[ח] דכתיב [והגית בו יומם ולילה]¹⁶⁰ ומחויב לקיים
 תרי"ג מצוות.^[ט] וכי האשה חייבת בציצית ותפילין וליטול לולב ולישב בסוכה^[י]
 ולהשלים עשרה למנין^[יא] לקדיש וקדושה אין לה חיוב^[יב] זולתי ג' מצוות: נדה^[יג]
 וחלה והרלקת הנר.¹⁶¹ (ד) ואלה העולים מתל מלח תל חרשא^[יד] אשכנזים ספרדים
 מערביים בכ'ארלייה¹⁶² מרוסיא מפלוניא^[טו] מן הודו מאיטליא של יון מחלב¹⁶³
 מעגם¹⁶⁴ מכרג¹⁶⁵ מספרד מגרמאן¹⁶⁶ מתורקייא^[טז] מאינקליז¹⁶⁷ ממצרים מכוש
 מערן מתימן מבין שבעים אומות ומשפחותיהם. (ה) כל אלה חברו^[יז] ובאו לארץ
 ישראל מבלבלים בלשונותיהם^[יח] גוי אשר לא תשמע לשונו.¹⁶⁸ (ו) ואלה קורים
 עצמם עברים לומדים תורה נביאים וכתובים ובקיאם בלמוד^[יט] ויש בקיאים

155 משנה כלים א, ו.

156 על פי תהלים יז, ו: "הֲטָ אֶזְנְךָ לִי שְׁמַע אֲמַרְתִּי".

157 עזרא ב, נט; נחמיה ז, סא.

158 דברים ו, ז.

159 בבלי, קידושין כט ע"ב.

160 יהושע א, ח.

161 משנה שבת ב, ז.

162 מבוכרה.

163 שבסוריה.

164 מפרס.

165 לא הבנתי תיבה זו.

166 מגרמניה.

167 מאנגליה.

168 דברים כח, מט.

בתלמוד אבל אין מקיימים. נמצא מכירים ומורדים^[כ] ולכן מאי אהנייא מן דין.¹⁶⁹
 (ז) אין לובשים תפלין וציצית^[כא] ואין קורין קריאת שמע שחרית וערבית ואין מתפללים.^[כב] ואוכלים נבילות וטריפות ומחללים שבתות וימים טובים^[כג] בסוד ותבואו ותטמאו את ארצי ונחלתי שמתם לתועבה.¹⁷⁰ (ח) אחז"ל [אמרו חכמינו זיכרונם לברכה] בני האיתנים נכרים בשלשה סימנים. ביישנים^[כד] ורחמנים^[כה] וגומלי חסדים.^[כו]¹⁷¹ ואלו מעשיהם היפך. מתביישים מהנשים אם תאמר לו האשה גחין ואעלה על צוארך לא יאמר כלום.^[כז] ומרחמים על החתול ועל הכלב לרחצן במים חמין ולנקותן^[כח] ולהאכילם מאכלים טובים^[כט] ולהציע תחתם. וגומלי חסדים עם הזורים.^[ל] (ט) וזה מנהגם הטוב. מעודנו בעריסה לוקחים לו בובה.^[לא] גדל מעט לוקחים לו אופניים לסבב ברחוב. גדל^[לב] לוקחים לו כדור^[לג] ומתקבצים שם חבורת בחורים ומשחקים בכדור מכי ינטו צללי ערב¹⁷² עד שקיעת החמה.^[לד] (י) ומקודם הערב שמש זמן הטיולים בחורים עם בחורות על שפת הים.^[לה] כל בחורה מסבבים עליה שלשה או ארבעה בחורים.^[לו] ויש קושרים זה על זה בזרועותיהם ככלבים ומהלכים ברחובות ואינם מתביישים.^[לז] (יא) זמן הטיולים עד שיאותו לאור הנר שהוא חשכה ודאי. ומכאן ואילך מתקבצים דרך תיאטרון וראי נע¹⁷³ ששם חבורת בעלי זמה אנשים ונשים^[לח] ובחורים ובחורות כמעשה סדום ועמורה.^[לט] (יב) מזמרים ומשחקים ומרקדים איש ואשה ואפילו^[ל] היא אשת איש.^[מ] ובטן רשעים¹⁷⁴ דבוקים זה בזה. ואין יראים וחרדים מהקב"ה [מהקדוש ברוך הוא] ולא בושים מבני אדם. שתי ידות שלהם חוברות ודבוקות זו בזו^[מא] ושתי ידות אחרות הוא תופס באחורי מתניה. וגם היא תופסת באחורי מתניו שלא יתפרדו ודבוקו ורקדו בשוה.^[מב] (יג) וזו היא המצוה שצוה אותם יצה"ר [יצר הרע].^[מג] ואין לעבור עליה שאם יתפרדו לא יצא ידי חובתם.^[מד] וברוך מאריך אפו לעוברי רצונו.^[מה]¹⁷⁵ ואשרי ילדותינו שלא ביישה את זקנותינו.^[מו]¹⁷⁶ (יד) מחצות לילה ואילך הולכים לישן וסרוחים על מטתם.^[מז] כי כבר הם גיעים ועייפים בעבודת היצר^[מח] וישנו

169 מה תועלת יש בזה?

170 ירמיה ב, ז.

171 על פי במדבר רבה ח, ד: "ג' מתנות נתן הקב"ה לישראל רחמנין וביישנין וגומלי חסדים".

172 ירמיה ו, ד.

173 קולנוע.

174 משלי יג, כה.

175 בבלי, ברכות נו ע"ב.

176 בבלי, סוכה נג ע"א.

שנת עולם ולא יקיצו¹⁷⁷ עד שלוש שעות ביום. (טו) כשקם ממטתו תיכף^[מט] ומיד לוקח הבורית והמסרק ומטפחתו על כתיפו^[ג] והולך אצל הברז לרחוץ ראשו ופניו במים ובורית היטב וסורק את בלוריתו במסרק^[גא] ומנגב במטפחת ובא להתראות במראה אם הוא יפה או לא.^[גב] כי במראה¹⁷⁸ פניו יתודע¹⁷⁹ אם טוב (שלבי¹⁸⁰) ואם רע^[ג] תשלי. (טז) וח"ו [וחס ושלום] עליו להזכיר בשם ה' כי לא הורגל. לא לומר פתיחה ולא זמירות ולא ק"ש [קריאת שמע] וברכותיה ולא תפלה ולא ציצית ותפלין^[גד] ולא ברכות ולא ודוי שלא למדו אביו מעולם.^[הו] (יז) וישב על הכסא לפני השלחן ומביאים לו כוס מלא קהו¹⁸¹ וסכר וחתיכת לחם^[ב] ולוקח כף קטנה לערב את הסוכר^[ג] ותופס הלחם בשמאלו ובימינו כוס הקהוי מנשך ושותה מנשך^[גח] ושותה בלא ברכה ובלי נטילה. ואחר השלימו קם וחלף הלך ל^[נט]¹⁸² בלי ברכה לא לפני האכילה ולא לאחריה.

פ'רש

(א) כבר פרשו רז"ל בש"ס [רבותינו זיכרונם לברכה בתלמוד] בזמן שהיו ישראל מיושבים עליה אבל בזמן הזה נולדה קדושה אחרת כמו שנבאר לקמן בעזר השי"ת [ה' יתברך]. (ב) שראינו בה שני מנהגים חדשים מקרוב באו. (ג) לא משמיעת אוזן דאפשר אין האמנה. (ד) דכבר אחז"ל [אמרו חכמינו זיכרונם לברכה] סתירת זקנים בנין. (ה) ממה שהיינו רגילים בארץ התימן. (ו) דלא בנות בני חיובא נינהו. (ז) ומאי אהנייא מנייהו בלמודיהו דאין מלמדין הבנים אלא כרי שיעשה המצוות [דכתיב] ובניהם אשר לא ידעו ישמעו ולמדו ליראה את ה' אלהיהם¹⁸³ כדי שידע בסוד המצוות וישתדל לעשותם. (ח) להרגיל אותו מבן ג' שנים ללמדו פסוק שמע ישראל^[ג] ולהרגילו לנטילה וברכה וכיוצא כמו שדרשו רז"ל [רבותינו זיכרונם לברכה]. (ט) כשהגיע להיות בן י"ג שנים דבר חיובא הוא לכל מצות האמורות בתורה. (י) ולכן המשתדל ללמדם יגע להבל וריק. דאין ביגיעתו שכר כמו שדרשו רז"ל [רבותינו זיכרונם לברכה] על [פרשת] הקהל את העם האנשים והנשים והטף.¹⁸⁴ ואמר רב אם אנשים באים ללמוד ונשים באות לשמוע דלית להו אלא שמיעה לבד. והטף למה. לתת שכר למביאיהם.¹⁸⁵ ולכן המלמד בונה עולם של שוא. חצבי חיוורי דמליין קטמא.¹⁸⁶ (יא) דאם היו ט' גוברי ומאה נשים לא

177 ירמיה נא, לט.

178 לרעתי יש לקרוא תיבה זו במ"ם פתוחה ואל"ף קמוצה, על פי הקשר הפסוק המאוזכר בסמוך.

179 על פי במדבר יב, ו: "אם יהיה נביאכם ה' במראה אֵליו אֶתוֹדַע בְּחֹלֹם אֲדַבֵּר בּוֹ".

180 "טוב בערבית.

181 קפה.

182 על פי שיר השירים ב, יא.

183 דברים לא, יג.

184 שם, יב.

185 במדבר רבה יד, ד.

186 בבלי, ברכות כח ע"א.

ישלימו המניין במקום אחד. (יב) ואפ'לו] היו י' בנות לא יוכלו לומר קריש וברכו אחר מיתת או"א [אב ואם]. (יג) שנתחייבה בהן לתקן חטא חוה שקלקלה. נדה שדחפה הנחש והטיל בה זוהמא וכו'. (יד) המשילם למי שחורש וזורע מלח¹⁸⁷ דאין במעשיהם כלום. (טו) מבבל מנינוה מחמת ומאיי הים. (טז) מגרמוניא מעם אשר [לא] ידענו תמול שלשום.¹⁸⁸ (יז) לקיים דברי הנביא ונקבצו בני יהודה ובני ישראל יחדיו.¹⁸⁹ (חי) זה מדבר אשדודית וזה מדבר וכו'.¹⁹⁰ (יט) שכולם נתגדלו בבית הספר ובקיאם בכתב ולמוד. (כ) שהרי כתוב] ולמדתם אותם ושמרתם] לעשותם.¹⁹¹ (כא) ואם עבר ולבש מהלך אחר] הנה ואחר] הנה ומערב קודש בחול בתפלתו. (כב) מכל וכל. (כג) כי אינם חפצים לנוח גם אין יכולים לאכול חמין ע"י הטמנה כי אם חם דבר יום ביומו.¹⁹² ואין יכולים לבטל הסיגריות כי כן הורגלו. (כד) דכתוב] ובעבור תהיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו.¹⁹³ (כה) דכתוב] ונתן לך רחמים ורחמך¹⁹⁴ כל המרחם על הבריות מרחמים עליו מן השמים.¹⁹⁵ (כו) דכתוב] כי ידעתיו למען אשר יצוה וכו'.¹⁹⁶ (כז) לפי שהיא העיקר יש לה סימנים והוא אין לו. (כח) כמו וכן אדם לדומה לו.¹⁹⁷ (כט) בצלוחיות טובות בשר שמן מבושל וגבינה וחלב ואין עמם בל תשקצו.¹⁹⁸ (ל) אם יש עמו משרת גוי בר עממין מהניהו מנכסיו משופרי שופרי. (לא) לגדל יצה"ר [יצר הרע] מעט מעט. (לב) מבן י"ג שנה ומעלה דכבר הוא בר מצוה. (לג) גדול ונעלים כדי לזרוק למעלה. (לד) דאז הגיע זמן הטיול. (לה) לשתות סיגריות ולאכול שם שוקלאדת וכל מיני מתיקה הראוים לפתות. דנשים דעתן קלה. (לו) ברחוב בלי בושת פנים. (לז) מנהג בזיות אשר לא ראו אבותינו ואבות אבותינו כל הימים אשר הם חיים על האדמה.¹⁹⁹ (לח) בחוברת יחד. (טל) אשר לא יישר בעיני אלהים כמעשה ארץ מצרים וכו' וכמעשה ארץ כנען.²⁰⁰ (מ) ולא ידעו מקרא דכתוב] לא ינקה כל הנוגע בה.²⁰¹ (מא) הנביא צווח ואומר ומה תעשו ליום פקודה ולמי תנוסו לעזרה ואנה תעזבו כבודכם.²⁰² (מב) זוהי עצת יצה"ר [יצר הרע] וראוי לקיימה. (מג) והולכים בדרכיו ובעצתו. (מד) לקיים דרכי שאול ביתה יורדות אל

- 187 ראו בבלי, קידושין ע ע"א.
 188 על פי רות ב, יא: "אֵל עִם אֲשֶׁר לֹא יִדְעָתָּ תִּמּוֹל שְׁלֹשׁוֹם".
 189 הושע ב, ב.
 190 על פי נחמיה יג, כד: "וּבְנֵיהֶם חָצִי מְדַבֵּר אֲשֶׁר־דִּית וְאֵינָם מְכִירִים לְדַבֵּר יְהוּדִית".
 191 דברים ה, א.
 192 שמות ה, יג.
 193 שם כ, יז.
 194 דברים יג, יח.
 195 בבלי, שבת קנא ע"ב.
 196 בראשית יח, יט.
 197 ראו בבלי, בבא קמא צב ע"ב.
 198 על פי ויקרא כ, כה: "וְלֹא תִשְׁקְצוּ אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם".
 199 דברים ד, י.
 200 ויקרא יח, ג.
 201 משלי ו, כט.
 202 ישעיה י, ג.

חרדי מות.²⁰³ רגליה יורדות מות שאול צעדיה יתמוכו.²⁰⁴ (מה) דמאריך אפיה וגבי דיליה.²⁰⁵ (מו) שגדלנו בשם טוב ובבחרותנו אכלנו כל טוב ולא עשינו כל המעשים האלו ולא מקצתם. (מז) ולא יראו אלהים.²⁰⁶ (מח) ברקורים ובטיולים ברחובות ובשוקים. ואף הרוח סובב סובב הולך הרוח ועל סביבותיו ינוח.²⁰⁷ (מט) בלא נטילה שותה סיגריות. (ג) דוהי עבודתו ונ"ר [ונחת רוח] ליצרו. (נא) חס על בוינו מהבחורות ובני גילו שיאמרו כי לא יפה. ואינו חס על כבוד יוצרו שצוהו לעבדו. (נב) ואינו זוכר כי היום הוא כאן ולמחר שוכב בקבר. (נג) והן היום יפה הולך ומטייל ולמחר עיניך בו ואיננו.²⁰⁸ (נד) ועיני ראו ולא זר כי לא ראיתי אפילו [אחד] שמתלהב לעבודת הכורא ית"ש [יתברך שמו]. (נה) ח"ו [חם ושלום] אלא כאלו לא למדו אביו. (נו) ולוקח אותו דרך חטיפה. (נז) דרך חירות כאלו הוא מושל בכל העולם. (כח) כלחוך השור את ירק השדה.²⁰⁹ (נט) לראות בבנות הארץ²¹⁰ ובבני גילו שהיה בחבורתם בלילה.

פרק שני

(א) רבי אומר^[א] איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם^[ב]²¹¹ שישב בארץ התימן^[ג] ולא יכנס לא"י [לארץ ישראל] לראות חלול ה'. שכל זמן שהוא בארץ התימן אשתו תחת רשותו^[ד] ובניו ובנותיו יראים ובושים ממנו.^[ה] אבל פה^[ו] נתקיים תשחן לאחר אשתי ועליה יכרעון אחרי^[ז]²¹² בניך ובנותיך נהפכים לעם אחר ועיניך רואות. ^[ח]²¹³ (ב) זה הכלל. בא לא"י [לארץ ישראל] וכבר הגיע בחצי ימיו^[ט] נחשב יהודי עד שימות. בא לא"י [לארץ ישראל] ועודנו בחור הרי זה חצי מומר.^[י] נולד בא"י [בארץ ישראל] הרי זה מומר לכל דבר.^[יא]

203 משלי ז, כז.

204 שם ה, ה.

205 בראשית רבה סז, ד.

206 תהלים נה, כ.

207 על פי קהלת א, ו: "וְעַל סְבִיבוֹתָיו שָׁב הָרוּחַ".

208 משלי כג, ה.

209 במדבר כב, ד.

210 בראשית לד, א.

211 על פי משנה אבות ב, א: "רַבִּי אֱמִיר, אִיזוּהִי דֶרֶךְ יִשְׁרָה שֶׁיְבֹרֵךְ לוֹ הָאֱדָם, כֹּל שֶׁהָיָה תַּפְאֶרֶת לְעוֹשֶׂיהָ וְתַפְאֶרֶת לוֹ מִן הָאֲדָם".

212 איוב לא, י.

213 על פי דברים כח, לב: "בְּנֶיךָ וּבְנֹתֶיךָ נִתְּנִים לְעַם אֲחֵר".

פִּירוּשׁ

(א) כַּךְ שִׁמְעֵתִי מִזֶּקֶן אֶחָד מֵחֹרֶד [מִחֲכָמִי וּרְבִנִין] תִּימָן כִּי צָר לוֹ עַל הַכֶּנֶסוֹ לָאָרֶץ שְׁאִין דְּבָרָיו נִשְׁמָעִים.
(ב) וְיִוְתֵר טוֹב. (ג) שֵׁשׁ שָׁם נִרְאָה [נַחַת רוּחַ] בְּגִדּוֹל בָּנִים הַגּוֹנִים שֵׁשׁ עָלָיו מוֹרָא אוֹ"א [אֵב וְאֵם]. (ד)
וּמִתְקִיִּים הוּא יִמְשַׁל בָּךְ.²¹⁴ (ה) וְאִימָתוֹ מוֹטֵלֶת עֲלֵיהֶם. (ו) הִיפֶךְ עֵין תִּלְעַג לֵאב.²¹⁵ (ז) וְכִ"ש [וְכָל שָׁכֵן]
אִם נִשְׁכַּרְתָּ וּמְרוֹיַחָה כִּסְפִּי. (ח) וְאִין לֶךְ חִלּוֹל ה' גְּדוֹל מִזֶּה. (ט) שִׁכְבֵּר חֵלֶשׁ יִצְהָר [יִצְרָהרַע] שְׁלוֹ. (י)
עוֹבֵד מַעַט וְעוֹדֵנוֹ מִתְבַּיֵּשׁ וִירָא מִפְּנֵי הָרוּאִים. (יא) שְׁנַעֲשֶׂה כּוֹפֵר גָּמוּר.

(ג) וּמִפְּנֵי מָה בִּשְׁבִיל אֱלֹהֵי הַבָּאִים מִמְּזוּרָה וּמִמְעָרֵב מִצָּפוֹן וּמִיָּם. תַּעֲזוּ בְּמִדְבָּר בִּישִׁימוֹן
דֶּרֶךְ וְעוֹד מוֹכִיחַ לֹא מִצָּאוּ.²¹⁶ אִישׁ הַיֶּשֶׁר בְּעֵינָיו יַעֲשֶׂה²¹⁷ וְאִין תּוֹכַחָה. וּבְנֵי אֲנָשִׁי
תִּימָן רוּאִים אוֹתָם עוֹבְרֵי עֲבִירוֹת וּמִצְלִיחִים וְכָל אֶחָד אוֹמֵר וְאִעֲשֶׂה כֵן גַּם אֲנִי.²¹⁸
(ד) שָׁאֵל אוֹתִי אֲשַׁכְנִי. אָמַר לִי אַתֶּם הַתִּימָנִים אוֹמְרִים כִּי מְזַרְעֵי יְהוּדָה אַתֶּם. וְהֵלֹא
יְהוּדָה מִבְּנֵי הַגְּבִירָה הוּא וְהֵלֹא אַתֶּם שְׁחוּרִים. אֲמַרְתִּי לוֹ וְכִי אִין מִיּוֹחַס לִיהוּדָה
אֵלָּא כָּל אֲשֶׁר לִבָּן בּוֹ.²¹⁹ יֵשׁ לָנוּ עַד נֶאֱמַן לְהַעֲדִיר לָנוּ כִּי מִבְּנֵי הָאִיתָנִים אֲנַחְנוּ.
א"ר [אָמַר רַבִּי] יִשְׁמַעְאֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֲנִי כִפְרָתָם. לֹא לְבָנִים כְּגִרְמוֹנִי וְלֹא שְׁחוּרִים
כְּכוּשֵׁי אֵלָּא כְּאִשְׁכְּרוּעִי.²²⁰ (ה) שָׁאֵל אוֹתִי אֲשַׁכְנִי אַחֵר מִפְּנֵי מָה כָּלכֶם עֲנִיִּים.
אֲמַרְתִּי לוֹ כָּל הַקְּרוֹבִיִּם [לְמַחְנֶה שְׁכִינָה עֲנִיִּים הֵם מִפְּנֵי שְׁאֲדוּקִים הֵם בְּדִרְכֵי ה'].
דְּכַתִּיב [אֱלֹהִים מִתִּימָן יָבֹא וְקִדּוּשׁ מֵהָר פֶּאֶרְן סִלְהָ].²²¹ אֲבָל אַתֶּם כְּתִיב [כִּי מִצָּפוֹן
זָהָב יָאֵתָה].²²² וְסִימְנִיךְ שֶׁלָּחַן בְּצָפוֹן וּמִנּוּרָה בְּדִרְסוֹ.²²³ (ו) כְּתִיב [וְה' עָלֵיהֶם יִרְאֶה
וַיֵּצֵא כְּבָרֶק חֲצוֹ וְה' אֱלֹהִים בְּשׁוֹפָר יִתְקַע].²²⁴ וְדִרְשׁוּ רַז"ל [רְבוּתֵינוּ זִיכְרוֹנָם לְבִרְכָּה]
כָּל מְקוֹם שֶׁנֶּאֱמַר [וְה' – הוּא וּבֵית דִּינּוֹ].²²⁵ וְהֵאֵי בַּפִּסְקָא אֶחָד תָּרִי זְמַנִּי וְה'.²²⁶ כִּי
רֹב הַשְּׁבָטִים בָּאָרֶץ הַתִּימָן וְהֵם הָאוּחֻזִּים מִנְּהֵג אֲבוֹתֵיהֶם בִּידֵיהֶם וּמִקִּיָּיִם תּוֹרָה

214 בראשית ג, טז.

215 משלי ל, יז.

216 על פי תהלים קז, ג-ד: "מִמְּזוּרָח וּמִמְּעָרֵב [...] עִיר מוֹשֵׁב לֹא מִצָּאוּ".

217 שופטים יז, ו.

218 דברים יב, ל.

219 בראשית ל, לה.

220 מין עץ; משנה נגעים ב, א. בשוליים כתב "נגעים פרק ב".

221 חבקוק ג, ג.

222 איוב לז, כב.

223 בבלי, בבא בתרא כה ע"ב.

224 זכריה ט, יד. המשך הפסוק: "וְהֵלֶךְ בְּסַעֲרוֹת תִּימָן".

225 ירושלמי, ברכות פ"ט ה"ה (סו ע"א).

226 וכאן בפסוק אחר פעמיים ה'.

ומצות וחקים. והם עניים דחוקים. הקטן יהיה לאלף והצעיר לגוי עצום.²²⁷ ומקבלים עליהם עול מלכותו ית[ברך] באהבה. ומה א[מר] הנביא וה' אלהים בשופר יתקע והלך בסערות תימן.²²⁸ כיון שראה הנביא כן השלים דבריו ואמר ה' צבאות יגן עליהם.²²⁹ (ז) פעם אחת עברתי ברחוב ביום השבת וראיתי אחד עוסק במלאכתו חרש נגר ואומן. אמרתי ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעמו ישראל²³⁰ ולא לישמעאל ולא לשאר אומה אחרת. חמדה גנוזה שהיתה גנוזה תתקע ד' דורות קודם שנברא העולם ולא נתנה אלא לישראל.²³¹ אמר לי ומה היא החמדה הזאת. אמרתי לו כתוב כי אות היא ביני וביניכם.²³² הברל עשה הקב"ה [הקדוש ברוך הוא] בין ישראל לאומות העולם בסוד והייתם לי סגולה מכל העמים.²³³ שנתן להם מנוחה יום אחד בשבוע לרחוץ וללבוש ולאכול ולשתות ולהתענג ולעבוד את ה' ולעסוק בתורה ולשמוח ולנוח מעוצב ויגון. אין לך מתנה גדולה מזו. אמר לי הא כתיב מחלליה מות יומת²³⁴ והנה אני מחלל כל השבתות ואין בי כלום. אמרתי לו כתיב חי אני נאם ה' אלהים אם אחפוץ במות הרשע כי אם בשובו מדרכיו וחי.²³⁵ וכתיב החפוץ אחפוץ מות הרשע נאם ה' אלהים כי אם בשובו מדרכיו וחי.²³⁶ והשיבו וחיו.²³⁷ (ח) ואלו הבאים מעם אשר לא ידעתי תמול שלשום²³⁸ כך מנהגם. אומר אינו הולך אלא בעקבות רמ"א [ר' משה איסרליש]²³⁹ ז"ל. ותפשו דבריו בחזקה אפי[לו] דבריו סותר דברי תורה או ד"ס [דברי סופרים] אין חוששין. והוא דעת יחידאה נגר בעלי הש"ס ואפי[לו] הרמב"ם וב"י [ובית יוסף] והרא"ש [ורבנו אשר] והרי"ף [ר' יצחק אלפסי] והרשב"א [ר' שלמה בן אדרת] והרמב"ן [ר' משה בן נחמן]

227 ישעיה ס, כב.

228 זכריה ט, יד.

229 שם, טו.

230 מלכים א ח, נו.

231 ראו בבלי, שבת פח ע"ב.

232 שמות לא, יג.

233 שם יט, ה.

234 שם לא, יד.

235 על פי יחזקאל יח, כג: הַחֶפֶץ אֲחֻפֵּץ מוֹת רָשָׁע [...] הֲלוֹא בְּשׁוּבוֹ מִדְּרָכָיו וְחָיָה; וְשֵׁם לֵג, יא: אִם אֲחֻפֵּץ בְּמוֹת הָרָשָׁע כִּי אִם בְּשׁוּבוֹ רָשָׁע מִדְּרָכָיו וְחָיָה.

236 שם יח, כג.

237 שם, לב.

238 על פי רות ב, יא.

239 בהגהותיו על השולחן ערוך לר' יוסף קארו.

וכל האמוראים לא יכלו לנטות ימין ושמאל מכל דברי הש"ס. וכן כתב הרמב"ם ז"ל בפרק י' מה"ש [מהלכות שחיטה]²⁴⁰ ואין להוסיף על טרפיות אלו כלל שכל שאירע לבהמה או לחיה או לעוף חוץ מאלו שמנו חכמים הראשונים [חכמי] הש"ס חכמי הדורות והסכימו עליהם בבתי דינים של ישראל אפשר שתחיה והכשירה.²⁴¹ ואפילו נודע לנו מדרכי הרפואה שאין סופה לחיות. וכן אלו שמנו ואמרו שהן טרפה אע"פ [אף על פי] שיראה בדרכי הרפואה שבידינו שמקצתן אינן ממיתין ואפשר שתחיה מהן אין לנו לא לאסור ולא להתיר זולתי מה שמנו חז"ל חכמי התלמוד דכתיב [ע"פ] [על פי] התורה אשר יורוך.²⁴² (ט) הא כיצד. מצינו כתוב בתורה כי תהיין לאיש שתי נשים.²⁴³ ובנביא כתוב [ולו שתי נשים].²⁴⁴ ולא טובים אנחנו מאבותינו הקדושים אברהם אבינו [ע"ה] [עליו השלום] נשא ג' נשים. יעקב אע"ה [אבינו עליו השלום] נשא ד' נשים. ודוד נשא י"ח נשים. וכן כל כיוצא בזה. ועוד כתב הרמב"ם בספרו היד החזקה. יכול אדם לישא כמה נשים ואפילו מאה בין בזו אחר זו בין כולם כאחת. ואין אשתו יכולה לעכב ובלבד שיוכל להספיק להם שאר כסות ועונה.²⁴⁵ (י) בא הרמ"א וגדר דרכי האשכנזים בגזית נתיבתם עוה.²⁴⁶ הורידם אל בור עמוק למקום רפש וטיט אשר לא יוכלו לעלות. וגזר עליהם באיסורין אשר לא נכתבו בש"ס ולא ידע דאין גוזרין גזירה על הצבור אלא א"כ [אם כן] יכולין רוב הצבור לעמוד בה.²⁴⁷ ואמר שלמה הע"ה [המלך עליו השלום] פתי יאמין לכל דבר.²⁴⁸

בשוליים:

שאלתי אשכנזי אחר. כתיב על מה אברה הארץ על עזובם את תורת. ²⁴⁹ כיון שעזבו את התורה היכן הביאה הקב"ה [הקדוש ברוך הוא]. אי נאמר שהחזירה אל השמים אי אפשר דאין לחזור על מתנתו

240 הלכות שחיטה י, יב-יג.

241 כל טרפה שלא תמות מחמת המכה הכשירה לאכילה.

242 דברים יז, יא.

243 שם כא, טו.

244 שמואל א א, ב.

245 הלכות אישות יד, ג.

246 על פי איכה ג, ט: "גדר דרכי בגזית נתיבת עוה".

247 בבלי, בבא קמא עט ע"ב.

248 משלי יד, טו.

249 ירמיה ט, יא-יב.

מתנה טובה שנתן לישראל דלא איש אל ויכזב וכן אדם ויתנחם.²⁵⁰ ועוד גמרינן דמן שמיא מיהב יהבי משקל לא שקלי.²⁵¹ א"כ [אם כן] איפוא הניח אותה. אמר לי איני יודע אמור לי אתה. אמרתי לו הקב"ה [הקדוש ברוך הוא] עמד וימורד ארץ.²⁵² ראה שאין יכולים לסבול עול התורה וזולתי אנשי התימן החרדים אל דברו השליכה עליהם. ומקרא אני דורש דכתיב] יסע קדים בשמים וינהג בעוזו תימן.²⁵³ שם ידו על פיו ולא השיב.

(יא) שאל אותי אשכנזי א[חד] א"ל [אמר לי] חכם אתה מודה במה שהורית המשנה כל ישראל יש להם חלק לעוה"ב [לעולם הבא].²⁵⁴ אמרתי לו ודאי זה נכון. אמר לי וא"כ [ואם כך] מה יש הנאה לתימנים כי אתם חרדים אל דברו [יתברך] שמו עוסקים בתפלה ובתורה ושומרים שבתות ויו"ט [ויום טוב] ומרבים במצות ציצית ותפלין ולולב וסוכה ותעניות. ומייגעים עצמכם ויראים עד מאד. ומונעים עצמכם מכל טובה. ואנחנו מחללי שבתות ומחללי ימים טובים ואוכלים נבילות וטריפות ואוכלים בשר חזירים ושותים יין נסך וכיוצא בהם מדברים האסורים. ובטוחים אנחנו כי חלק כחלק נאכל.²⁵⁵ וכי הם יותירו לכם על ענוי נפשכם הנה כבר א[מר] התנא כל ישראל יש להם חלק לעוה"ב [לעולם הבא]. הנה כמוני כמוך כחלקי כחלקך. עתה השיבני תשובה נכונה ע"ז [על זה]. (יב) נשתוממתי כשעה חרא.²⁵⁶ השבתי לו ודאי דברי התנא אמת שא[מר] כל ישראל יש להם חלק לעוה"ב [לעולם הבא]. אבל אמשול לך מלה"ד [משל למה הדבר דומה]. העה"ב [העולם הבא] כמו שעושים קרן קימת לישראל כי היא משועבדת לכל ישראל. וכשמחלקים אותה בשותפות נותנים דגם²⁵⁷ לכל אחד וא[חד] מישראל כי זהו חלקו מן הדין. הפקח שבהם רואה שנפל לו בחלקו דגם אדמה. מה עשה. הלך לעבוד ולענות נפשו ולקבץ כספים ובנה לו בית וחצר וגן פרדס ונטע בו עץ כל פרי. ומשך לו צנור של מים להשקותו ולצורך הבית. ועשה לו חדרים ובהם מטות וכסאות ושלחן ומנורות. והתקין כל צרכי הבית. וכיון שהגיע זמנו לבוא לשם בא אל המנוחה ואל

250 במדבר כג, יט.

251 בבלי, חולין ס ע"א.

252 חבוקק ג, ו.

253 תהלים עח, כו.

254 משנה סנהדרין י, א.

255 על פי דברים יח, ח: "חֶלֶק בְּחֶלֶק יֹאכְלוּ".

256 על פי דניאל ד, טז: "אֲשֶׁתּוֹמָם בְּשַׁעַת הַחַה".

257 דונם. במקור נוקדה מילה זו בניקוד בבלי ותנועת ה"ט סימנה מעל הנו"ן.

הנחלה אז ישכב ושאנן ואין מחריד.²⁵⁸ (יג) הטפש מה עושה. סומך על הבטחת שוא שהבטיחו דעתו דכל ישראל יש להם חלק לעוה"ב [לעולם הבא]. והתברך בלבבו לאמר שלום יהיה לי כי בשרירות לבי אלך.²⁵⁹ ועשה רצון יצרו. ומואס עצת יוצרו. ומטייל ומבלה ימיו בתיאטרון. ומכלה ממנו בסנמאת.²⁶⁰ ואוכל ושותה כל מה שלבו חפץ ואפילו מדברי איסור. ונהנה בהסתכלות שאינו שלו. ואינו מונע עצמו מכל שמחה והוללות וסכלות.²⁶¹ ומדמה בעצמו כאלו הוא בג"ע [בגן עדן] של חמור. ומחשב בדעתו ימי הבחרות הם ימי הכערות. שמחה וריעות. ועת בא ימי הזקנה. תהיה דעתו באמונה. ולא ידע מתי יבא עתו. וכיון שיצא לעוה"ב [לעולם הבא] פתאם יגיעוהו לחלקו אל ארץ ציה ושממה²⁶² כי לא הכין לו כלום. וישב בחלקו לחורב ביום ולקרה בלילה.²⁶³ כי אין לו אפילו אילן לישב בצלו ועוזב והולך נע ונד בארץ²⁶⁴ וחבירו לוקח את חלקו כי הוא מצרן²⁶⁵ מפני שחלף הלך לו.²⁶⁶ זהו שאמר דוד יגמר נא רע רשעים ותכונן צדיק.²⁶⁷ ודרשו רז"ל [רבותינו זיכרונם לברכה] זכה נוטל חלקו וחלק חבירו²⁶⁸ בסוד יכין וצדיק ילכש.²⁶⁹ (יג²⁷⁰) שאל אותי אשכנזי א[ח]ד א"ל [אמר לי] מפני מה אתם התימנים מנוולים בעלי שער כקופים מגדלי פאת הראש ומגדלי פאת הזקן אין אתם מייפים עצמכם כמונו. אמרתי לו [כך ציווה] השי"ת [השם יתברך] לעשות. א"ל [אמר לי] וכי מה [יש] בשערות? פוק חזי מ[אי] עמא דבר.²⁷¹ אמרתי לו ברא הקב"ה [הקדוש ברוך הוא] בזכר ב' סימנים. א[ח]ד נסתר וא[ח]ד נגלה. וכנגדן ברא בנקבה א[ח]ד נסתר וא[ח]ד נגלה. ב' הסימנים

258 על פי ויקרא כו, ו: "וְנָתַתִּי שְׁלוֹם בְּאֶרֶץ וְשָׁכַבְתֶּם וְאִין מַחְרִיד"; ירמיה ל, י: "וְשָׁקֵט וְשָׁאֲנָן וְאִין מַחְרִיד".

259 דברים כט, יח.

260 בבתי קולנוע.

261 שיבוש של קהלת ב, יב: "חֲכָמָה וְהוֹלָלוֹת וְסִכְלוֹת".

262 יואל ב, כ.

263 ירמיה לו, ל.

264 על דרך קללת קין, בראשית ד, יב: "נָע וְנָד תִּהְיֶה בְּאֶרֶץ".

265 שכן.

266 שיר השירים ב, יא.

267 תהלים ז, י.

268 בבלי, חגיגה טו ע"א.

269 איוב כז, יז. וראו זוהר ח"ג קנו ע"א.

270 חוסר העקיבות במספור ה"משניות" – במקור.

271 צא וראה מנהג העולם.

הנסתרים זכרות ונקבות. והנגלים בזכר הזקן ובנקבה השדים. כשאדם בא מרחוק אתה מסתכל בו יש לו זקן זכר הוא. יש לו דדים נקבה היא. הנקבות שלכם שומרות את סימניכם. ולפיכך עמכם מעלת הנקבה מעולה יותר. שנית אני יש לי סימני זכרים וסימני יהודים. כשאני מברך בבקר תמיד בא"י אמ"ה [ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם] שלא עשני גוי. וממשמש בשערות פאת הראש. וכשאני מברך בא"י אמ"ה [ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם] שלא עשני אשה. וממשמש בזקן. אתה כשאתה מברך הוי ברכה לבטלה. אלא אפשר כי אתה ממשמש בברית מילה? ולכן שלח ידך ואחוז בזנבו.²⁷² (יד) שאלתי אשכנזי א[חד] אמרתי מתי תעבור את השי"ת [השם יתברך] כי הן הגעת לחצי ימיך באין תפלה. א"ל [אמר לי] עכשיו עדיין אני בחור אלקה אחרי שרירות יצרי הרע.²⁷³ לא עת האסף המקנה.²⁷⁴ כי טרם אסע וכבר אני זקן אעבור את ה' ואעסוק בתורה ומצות ומע"ט [ומעשים טובים]. עתה אמר שהע"ה [שלמה המלך עליו השלום] שמח בחור בילדותו ויטיב לבך בימי בחורותיך והלך בדרכי לבך ובמראה עיניך.²⁷⁵ מה אמר בסוף הפוסק [ודע] (לא אמר ג'דע²⁷⁶) כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט.²⁷⁷ כי הרבה בחורים נקצצו בחופתם. כי מי יגיד לו מה יהיה אחריו. או במלחמה יבוא וחרב תגפהו. או קשת דריכה תחליפהו.²⁷⁸ ישוב היום שמא ימות למחר כדי שילך טוב ולא ילך להיפך. (ט²⁷⁹) ואדבר אליכם ולא שמעתם.²⁸⁰ ולא נתן ה' לכם לב לדעת.²⁸¹ ואל תתמה על החפץ לומר מה יש הנאה מאלו והם עבריינים ואיך מאריך אפו עליהם. הם הם העיקר שמטילים אימתם ופחדם על האומות אלו שהם ממזרים. כי מי יוכל להתייצב בא"י [בארץ ישראל] לפני בני ענה.²⁸² ואלו אעפ"י [אף על פי] שעוברים

272 שמות ד, ד.

273 על פי דברים כט, יח: "שְׁלוֹם יִהְיֶה לִי כִּי בְּשָׁרֹת לְבִי אֶלֶף".

274 בראשית כט, ז. וראו מדרש הפסוק בזהר ח"ג ער ע"א.

275 קהלת יא, ט. במקור: וּבְמֶרְאִי.

276 כינוי לאדם חזק ובעל גוף.

277 קהלת, שם.

278 לשון "כתר מלכות" לר' שלמה אבן גבירול, פרק לו.

279 חוסר העקיבות במספור ה"משניות" – במקור.

280 דברים א, מג.

281 דברים כט, ג.

282 כינוי לגויים; ראו בראשית לו, כה.

ישראל הם. דכתיב חטא ישראל.²⁸³ אעפ"י [אף על פי] שחטא ישראל הוא.²⁸⁴ (י) וידוע כי כרם ה' צבאות בית ישראל.²⁸⁵ שכל הנוטע לו כרם ופרדס טוב ועשה בו עץ כל פרי. אם יעשה לו חומה ויסוכביהו בחוחים ובקוצים אזי נשמרים הנטיעות ויגדלו כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל.²⁸⁶ ואם אין לו קוצים סביביו יכרסמנו חזיר מיער וזיו שדי ירענו.²⁸⁷ לכך שלחו להן לרבנן לבעו רחמי אתכלייא על עלייא דאלמלא עלייא לא מתקיימין אתכלייא.²⁸⁸ (יא) וידוע כי כתיב ואל אישך תשוקתך והוא ימשול בך.²⁸⁹ דאין לה שליטה בשום דבר בעולם. לא לקנות ולא למכור ולא ליתן עיזה ולא לעמוד ברחובות. ולא להתראות בשוק. ולא לדבר עם שום אדם שבעולם. ולא לעשות[ות] קטנה או גדולה זולתי ברשות בעלה דכ[תיב] להיות כל איש שורר בביתו.²⁹⁰ (יב) איש איש ממלאכתו אשר המה עושים.²⁹¹ וכ[תיב] וכל אשה חכמת לב ביריה טו.²⁹² זהו כבודה שלא תהא יצאנית אלא בעלה מביא כל צרכה לתוך ביתה דתחלת ניאוף האשה יציאה.²⁹³ אלא אופה ומבשלת ומכבסת.²⁹⁴ ומנקה כל כלי ביתה. ומגדלת את בניה ליראה את ה' הנכבד והנורא. ועוסקת במלאכה נקייה וקלה.²⁹⁵ ואינה אצל כל פנה תארוכ.²⁹⁶ אלא כל כבודה בת מלך פנימה ממשבצות זהב לבושה.²⁹⁷ (יג) ואלו באו לנו במנהגים ממנהגים שונים. יושבות בין האנשים בחבורה או בקבוצה או במילה או בחופה. נותנת עצה ומועצותיה שלא כדת נתונות. וקונה ומוכרת והוא ברשותה והיא תמשל בו.²⁹⁸ ולא

- 283 יהושע ז, יא.
 284 בבלי, סנהדרין מד ע"א.
 285 ישעיה ה, ז.
 286 בראשית ב, ט.
 287 על פי תהלים פ, יד: "יְכַרְסֶמְנָה חֲזִיר מִיעֵר וְזִיו שְׂדֵי יִרְעָנָה".
 288 בבלי, חולין צב ע"א.
 289 בראשית ג, טז.
 290 אסתר א, כב.
 291 שמות לו, ד.
 292 שמות לה, כה.
 293 על פי מסכת דרך ארץ זוטא, ג: "תחילת קלות ראש בנשים, פתח לניאוף".
 294 על פי משנה כתובות ה, ה.
 295 מלאכת תפירה ורקמה. על פי בבלי, קידושין פב ע"ב.
 296 משלי ז, יב.
 297 תהלים מה, יד.
 298 שיבוש של בראשית ג, טז: "והוא ימשל בך".

יוכל לזוז מדבריה. ומשתררת עליו. והיא תהיה לו לראש והוא יהיה לה לזנב.²⁹⁹ (יד) וידוע כי נתן הקב"ה סימנים באדם. סימנים נסתרים בזכר וסימנים נסתרים בנקבה. הנסתרים בזכר ובנקבה זכרות ונקבות. וסימנים נתן הקב"ה באדם בנגלים. בזכרים פאת הזקן ובנקבות השדים על החזה. הוא מסיר הסימנים הנגלים שלו שמגלח זקנו. והיא סימנים שלה קיימים. לכן ראוי שתשלוט בו. כי הוא אתונדך והשתעבדי בו.³⁰⁰ כי נעשה פחות ערך מערכה. (טו) גם ידוע כי שנו דברי החכמים להיפך. כי הם אמרו] טפח באשה ערוה. שוק באשה ערוה. שער באשה ערוה.³⁰¹ אלו ראשה פרוע לא תתכסה לא בבית ולא בשוק. עושה לה מעיל ולבוש בגדי משי שניכר כל בשרה מבחוץ. וזרועות מגולות מראש הכתף. גם בית השחי ניכר לעין. ועושות להן בית צואר גדול עד שיהיה טפחים מבשרה ניכר מאחוריים. וטפחים וחצי מנגד פניה עד שפוטמות הדדים נכרים לכל. כל רואיהם ישחקו וילעגו למו.³⁰² (טז) זאת עוד אחרת. ארכו של לבוש עד חצי היריכים. ועושים המכנסים ממתנים ועד יריכים. ואם תשב תגל ערותה מפנים. ואם תשוח תגל ערותה מאחור. אבל האנשים לא כן. וזרועות המעיל עד קשרי אצבעותיו. והמכנסים מגיע עד העקב. הכל היפך.^[א] אבל אנה דמיא בעיני כקאקי חיוארי.^[ב]³⁰³ (יז) אבל כדי ללמד על ישראל סניגוריא ראיתי אני להעתיק זה הלשון. מקיימים פסוק ואהבת לרעך כמוך.³⁰⁴ כמ"ש [כמו שאמר] הלל הזקן לגר שבא להתגייר עמו. דעלך סניגוריא לא תעבד. זוהי כל התורה כלה ואידך פירושא הוא זיל גמור.^[ג]³⁰⁵ וזוהי מצות התורה שכל גופי תורה תלויים בה. ולא זכו ישראל לקבל התורה אלא שהיו באחדות. שנאמר] ויחן שם ישראל תחת ההר.³⁰⁶ מה נאמר] שם. מי יתן והיה לבבם זה להם ליראה אותי וכו'.³⁰⁷ זאת ועוד אחרת. מצות המילה שמקיימין אותה לח'

299 על פי דברים כח, מד: "הוא יהיה לראש ואתה תהיה לזנב".

300 שיבוש של תהלים מה, יב: "כי הוא אֲדִנִּיךָ וְהִשְׁתַּחֲוִי לוֹ".

301 בבלי, ברכות כד ע"א.

302 על פי תהילים ב, ד: "יושב בַּשָּׁמַיִם יִשְׁחָק אֲדִנִּי יִלְעַג לְמוֹ".

303 ביטוי תלמודי (בבלי, כתובות פה ע"א) ותרגומו: כאוונים לבנים. רוצה לומר שאינן חשובות בעיניו כנשים להתפתות אחריהן, אלא דומות בעיניו כאוונים.

304 ויקרא יט, יח.

305 בבלי, שבת לא ע"א.

306 על פי שמות יט, ב: וַיִּחַן שָׁם יִשְׂרָאֵל נֶגְדַּ הָהָר; וראו ויקרא רבה ט, ט.

307 דברים ה, כה.

ימים כהוגן וכתקון.^[ד] ובוראי כי בלי ספק כי אנחנו נגאלים בזכותה דכ[תיב] גם את בדם בריתך שלחתי אסירך מבור אין מים בו.³⁰⁸

פ'רש

[א] ויש עושות לה גרבים לכסות עד הארכובה ויש ותגל מרגלותה.³⁰⁹ כמו טפח על הערוה לבר. וזה עון גדול. [ב] איני מביט בהם כל כך דכבר אני זקן ותשש כוחו של יצה"ר [יצר הרע] ואינן דמיא. [ג] כל אחד נפרש מהיזקו של חבירו מכל דבר שגורם נזק לחבירו כמ"ש [כמו שאמר] מאן דבעי למהוי חסידא למהוי חסידא [ל] ליקיים מילי דנזיקין.³¹⁰ [ד] כמ"ש [כמו שאמר] הכתוב [אם לא בריתי³¹¹ ולילה חקת שמים וארץ ל"ש [לא שמת] וי"ג בריתות נכרתו עליה.³¹³ שהרי נגאלו ממזרים.

פרק שלישי

(א) עקביא בן מהללאל^[א] אוןמר] יפה שעה אחת של קורת רוח ונחת בעוה"ז [בעולם הזה] מכל חיי העוה"ב [העולם הבא].^[ב] כלוןמר] טיולים עם הבחורות ומלבושים ושחוק ורקוד והתול וקלות ראש. ולא ידעו מאמר שהע"ה [שלמה המלך עליו השלום] הבל הבלים [אמר קהלת הבל ה"ה [הבלים הכל הבל].³¹⁵ ועוד אוןמר] יקר מחכמה מכבוד סכלות מעט.^[ג] אלא זוהי מחשבתם קח את המצוי והשלך את הנעלם.^[ד] ³¹⁷ (ב) עקביא בן מהללאל אוןמר] הסתכל בשלשה דברים ואז אתה בא לידי עבירה.^[ה] ³¹⁸ בודים בידים בנעלים.^[ו] אבל דע כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט.^[ז] ³¹⁹ דההורי עבירה קשים מעבירה.^[ח] ³²⁰ לזה אמר עוצם עיניו מראות

308 זכריה ט, יא.

309 על פי רות ג, ז: "וַתִּגַּל מִרְגְּלֶיהָ".

310 בבלי, בבא קמא ל ע"א.

311 חסר: יומם.

312 ירמיה לג, כה.

313 בבלי, נדרים לא ע"ב.

314 שיבוש של אבות ד, יז: "יִפְהָ שְׁעָה אֶחָת פְּתֻשׁוּכָה וּמַעֲשִׂים טוֹבִים בְּעוֹלָם הַזֶּה, מִכָּל חַיֵּי הָעוֹלָם הַבָּא". הייחוס לעקביא בן מהללאל הוא על דרך פתיחת הפרק השלישי בפרקי אבות.

315 קהלת א, ב.

316 שם י, א.

317 אמרה בפי חכמי תימן.

318 שיבוש של אבות ג, א: "עֲקֵבִיא בֶן מַהֲלֵאל אֹמֵר, הִסְתַּכַּל בְּשִׁלְשָׁה דְּבָרִים וְאִין אַתָּה בָּא לְיָדִי עֲבָרָה".

319 קהלת יא, ט.

320 בבלי, יומא כט ע"א.

ברע.³²¹ (ג) שאל אותי מין א[חד]^ט למה אתה מטריח עצמך ומנדרד שינה מעיניך^י וקם בחצות לילה. איפה היא מנוחתך.^{יא} אמרתי לו השינה חלק העצלנים^{יב} [דכתיב] מעט שינות מעט תנומות מעט חבוק ידיים לשכב.³²² אמר לי ביום הא ודאי אבל בלילה כתיב] ישנתי אז ינוח לי.³²³ אמרתי לו מתחלת הלילה עד חצות שינת החרדים^{יג} והפועלים.^{יד} ומחצות ואילך שינת הרשעים^{טו} והמנאפים.^{טז} ומעלות השחר זמן שינת הכלבים והגנבים.^{יז} [ד] אבל אני חצות לילה אקום להודות לך.^{יח}³²⁴ אמר לי ובאיזה יום יהיה מנוחתך. אמרתי לו באותו עולם יום שכולו שבת. יום שכולו ארוך ומנוחה לחי העולמים. אמר לי וכי יש מת שאוכל ושותה ולובש ומתענג. אמרתי לו אין בעוה"ב [בעולם הבא] לא אכילה ולא שתיה ולא פריה ורביה^{יט} אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנין מזיו השכינה.^כ [כ³²⁵] ולא תענוג העוה"ז [העולם הזה] כמו תענוג העוה"ב [העולם הבא]. כי תענוג העוה"ז [העולם הזה] כולה ואבר שבן לילה היה ובן לילה אבר³²⁶ מפני שהוא גשמי.^{כא} אבל תענוג העוה"ב [העולם הבא] מפני שהוא רוחני קיים לעד לעולם. [ה] וכיצד בעוה"ז [בעולם הזה] אדם לובש בגדי משי בגדים יפים יקרים ונחמדים ומתכבד בהם בעיני הבריות. למחר הבגר אכלו עש ונקרע ומטנף ובולה ונזרק באשפה. אבל בעוה"ב [בעולם הבא] לא כן. הכל לפי רוב מעשיו של אדם. לובש לבושי דיקר.^{כב} בגדי קודש חלוקא דרבנן. לבושי אור לא יסופר ולא ידובר אין לו ערך ולא דמיון. בעוה"ז [בעולם הזה] אדם אוכל ושותה ומתענג והן למחר זורקו באשפה ומתאוה לאחר. אבל בעוה"ב [בעולם הבא] הנאה שאין לה קץ ותכלה. עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכה^ה לו.³²⁷

פירוש

(א) עקביא בן מהללאל למה נקרא כן שהוא מביא מהלל פיו בחכמה. ת"א [תרגם אונקלוס] ויעקבני וחכמני. (ב) שהוא הפך מה שאמרו בפרקי אבות. (ג) דיסתכל האדם כי למחר הוא מת ולא יאבר חיי עולם בחיי שעה. (ד) דמי יודע הוא יזכה או לא יזכה. (ה) זה היפך פרקי אבות דזה שיש בפרקי

321 ישעיה לג, טו. ודרשהו בתלמוד (בבלי, בבא בתרא נו ע"ב): "זה שאין מסתכל בנשים בשעה שעומדות על הכביסה".

322 משלי ו, י.

323 איוב ג, יג.

324 תהלים קיט, סב.

325 בבלי, ברכות יז ע"א.

326 יונה ד, י.

327 ישעיה סד, ג.

אבות מכניסו לג'ע [לגן עדן] וזה מכניסו לגיהנם. (ו) דהבא ליטמא פותחין לוי³²⁸ ולא יעצרונו גרר דהבחירה ניתנה בידו. (ז) שעתיד ליתן דין וחשבון לפני ממ"ה הקב"ה [מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא]. (ח) דהא טימא את עיניו ונהנה מעבירה. (ט) אשכנזי חלוק. אלא מאחר שהם שואלים כשאלת המינים קראו מין. (י) מי יפרע לך שכרך על זה. (יא) שהרי צריך כבני אדם לשכב ולנח. (יב) זאת היא התשובה הנכונה דהיא חלק מס' [משישים] במיתה. (יג) החרדים שהרי אין לו אלא ד' שעות לישן ומשם ואילך קם לעסוק בתורה. (יד) שהם יגיעים ועייפים. (טו) שהם מסבכים ברחובות. (טז) דכ[תיב] ועין נואף שמרה נשף.³²⁹ (יז) שאינם נחים כל הלילה ועליהם אמר דהע"ה [דוד המלך עליו השלום] תשת חשך ויהי לילה בו תרמוש כל חיתו יער.³³⁰ (חי) שלא נבראתי אלא לעבוד את בוראי ולעסוק בתורה דכתיב] והגית בו יומם ולילה.³³¹ (יט) וכל מה שיש בעוה"ז [בעולם הזה] אינו אלא אחר [אחר] מס' בעה"ב כמ"ש [משישים בעולם הבא כמו שנאמר] דבש א' מס' [אחד משישים] במן. שבת א' מס' [אחד משישים] במנוחת העה"ב [העולם הבא]. תשמיש א' מס' [אחד משישים] בתענוג העה"ב [העולם הבא].³³² (כ) דאין לך גדול מתענוג זה דכ[תיב] ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו.³³³ ות"א [ותרגם אוגקלום] והו חדאן בד"ב [בקורבניהון דאתקבלו ברעוא] כאלו אכלין ושתן. (כא) ולא לחנם אמר שהע"ה [שלמה המלך עליו השלום] הכל הבלין [הכל הבלי].³³⁴ (כב) הכל לשבר את האוזן דאין אדם יכול לדמות רוחניות בגשמיות.

(ו) אמר לי ומי הבטיח לך שם בשכרך. אמרתי לו חז"ל. דאין לך כל ת"ח ות"ח [תלמיד חכמים ותלמיד חכמים] שבכל דור ודור שאין בו ניצוץ ממש רבע"ה [רבנו עליו השלום] אשר הוא אמת ודבריו אמת ותורתו אמת.³³⁵ לא נפל דבר אחד מכל דברו הטוב אשר דבר ביד משה עבדו.³³⁶ ומדתו במדת הנצח וכ[תיב] ביה וגם נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם.³³⁷ (ז) ועוד אמר שהע"ה [שלמה המלך עליו השלום] מתוקה שנת העובד.³³⁸ טובה ומתוקה מיתתו של עובד ה' מחייו שבועה"ז [שבועולם]

328 בבלי, שבת קר ע"א.

329 איוב כד, טו.

330 תהלים קד, כ.

331 יהושע א, ה.

332 עיינו בבלי, ברכות נו ע"ב: "שלשה מעין העולם הבא אלו הן שבת שמש ותשמיש". הרברים אמורים שם בתשמיש נקבים, כלומר עשיית צרכים.

333 שמות כד, יא.

334 קהלת א, ב.

335 פתגם זה אינו מדברי חז"ל, והביאו גם בפירושו לפרקי אבות "אור לישירים" א, ה. ראו קורה, אור לישירים, עמ' כו.

336 מלכים א ח, נו.

337 שמואל א טו, כט.

338 קהלת ה, יא.

הזה) כמי שנכנס לעבודתו עדי ערב. ובהערב שמש בא לקבל שכרו ויגיעו שיגע. והשבע לעשיר³³⁹ – דאין נקרא עשיר בעה"ב [בעולם הבא] אלא מי שהשביע עצמו מד"ת בעה"ז [מדברי תורה בעולם הזה]. ועוד דאין העוה"ב כהעה"ז [העולם הבא כהעולם הזה]. העוה"ז [העולם הזה] אם הוא עני הולך ושואל על הפתחים ומרחמים עליו ונותנים לו. אבל העוה"ב [העולם הבא] אם לא יגע לא מצא. דאם לא הכין מה יאכל. זולתי או"א [אב ואם] לכד שנהנים מזכיות בניהם. דגמרינן אבא לא מזכי ברא ברא מזכי אבא.³⁴⁰ (ח) ועוד אמר התנא א"ר [אמר ר'] יהודה אשרי מי שעמלו בתורה ועושה נחת רוח ליוצרו. גדל בשם טוב ונפטר בשם טוב מן העולם. ועליו א[ומר] שלמה המלך] בחכמתו טוב שם משמן טוב ויום המות מיום הולדו.³⁴¹ ועוד אמר התנא מרבה תורה מרבה חיים וכו'. קנה שם טוב קנה לעצמו. {קנה לו ד"ת} קנה לו דברי תורה קנה לו חיי העוה"ב [העולם הבא].³⁴² ועוד א[מר] התנא למוד תורה הרבה ויתנו לך שכר הרבה. ודע שמתן שכן שלצדיקים לעתיד לבא.³⁴³ (ט) ואלו הבאים אל הארץ יש בהם אפיקורוסים הרבה. שהם כופרים ביחודו ית"ש [יתברך שמו]. ואינם מודים שיש דין וחשבון. ואין מודים בתחיית המתים. ואו[מרים] שהעולם טבעי. אם חלה אפ[י]ל[ו]ן מעט הלך אצל הרופא. אם או[מר] לו שישתה אפ[י]ל[ו]ן מים גדולים³⁴⁴ לא ימרה את פיו. בוטח בו ונשען עליו. חושב בלבו דהחיות והמיתה תלויה בו. ואינו מאמין בשום ת"ח [תלמיד חכמים] או קמיע לרפאותו. גם אינו נושא עיניו למרום להאמין בהקב"ה [בקדוש ברוך הוא]. דהוא רופא והוא מרפא והוא צופה והוא עזרה.³⁴⁵ (י) וזו היא מדתם. אוכל בלא ברכה ובלא נטילה. כל מעשיהם היפך. אוכלים בשמאל ושותים בשמאל. נותן לחבירו כוסו בשמאל והוא מקבלו בשמאל ממנו. ואומרים זה לזה לך'יים³⁴⁶ לך'יים זה דרכם בלא ברכה ושותיהו. אוכלים מעומד ושותים מעומד. לוקח הבשר במזלג. שותה המרק בכף בימין וחתיכת לחם בשמאל מנשך ושותה מנשך ושותה. וכאשר השלים מקנה

339 שם.

340 על פי בבלי, סנהדרין קד ע"א. במקור בסדר הפוך: "ברא מזכי אבא, אבא לא מזכי ברא".

341 ברכות יז ע"א; הפסוק מקהלת ז, א.

342 משנה אבות ב, ז.

343 שם, טז.

344 "גדולים" פירושו צואה; ראו בבלי, ברכות כה ע"א.

345 מתוך הפיוט "אדון עולם".

346 כוונתו לברכת "לחיים". הכתיב בכ"ף מורה על הגיית האשכנזים, שאינם הוגים את החי"ת

הגרונית.

במפה פיו וירדיו ונפטר חלף הלך לו.³⁴⁷ (יא) פעם אחת הייתי עובר בשוק ונכנסתי אל חנות מוכרי משקאות ויש כמה יהודים שם עומדים כל אחד כוסו בידו הבאים לחקור ממסך ושותים יין³⁴⁸ ואון[מרים] זה לזה לכ'יים לכ'יים.^[כג] ואני ג"כ [גם כן] קניתי כוס יין וישבתי על הקרקע וברכתי ושתיתי.^[כד] ואמרו לי מה זה אתה יושב בקרקע ושותה.^[כה] אמרתי להם^[כו] כ[די] להבדיל בין הקודש ובין החול ובין הטמא ובין הטהור.³⁴⁹ הבדלה בין ישראל לאומות – הברכה.^[כז] הבדלה בין האדם לבהמה – הישיבה.^[כח] (יב) גם מנהג אחר יש בהם לא טוב. הגוי נצרך לנקביו יושב ומשתין אבל אלו לא.^[כט] עומד ומשתין.^[ל] ולא אשה תתבייש מהאיש^[לא] ולא האיש מתבייש מהאשה. דגלוי ערוה אצלם כגלוי יד ורגל.^[לב]

פ'רש

(כג) מבלי ברכה ומבלי ישיבה אלא מעומד. (כד) כוונתי דממני תראו איך יהודי תימן מתנהגים ויקחו מוסר וכן יעשו. כמנהגותינו ומנהג אבותינו. (כה) הם תמהו ע"ז [על זה] מדוע אתה יושב לברך וכל העם נצב.³⁵⁰ (כו) הכיתי אותם בדברים בערמה. אולי ישמעו ויבינו כי הם נמשל כבהמות נדמו.³⁵¹ (כז) כי הישראלי מברך והגוי לא. (כח) כי האדם אוכל ושותה מיושב והחמור מעומד. (כט) רבעי הישראלי להיות צנוע. (ל) היפך אנשי תימן דהגוי משתין מעומד וישראל מיושב. (לא) ואפ[לו] תעמוד נגדו ערומה לא תחוש. (לב) ובארצינו מתביישים בין אנשים איש מרעהו לעמוד ערום נגדו. וכן אשה מתביישת אפ[לו] מחברתה.

(יג) ועוד אמר שלמה הע"ה [המלך עליו השלום] בחכמתו כל הדבר[ים] יגיעים לא יוכל איש לדבר.³⁵² הכל הנה היפך. האיש פחות ערך לאשה. האשה אם דברה אין להכחישה. האשה אם יעצה אין לסתור את דבריה. האשה אם העידה עדותה קיימת. ויש לה מעלה יתירה על האיש. ולכן כל אחר מתאונן אוי שנבראתי זכר שמתוך שהייתי זכר הפסדתי.³⁵³ מכאן מוכח ברכת שלא עשני אשה בא"י [בארץ ישראל] ראוי לבטלה דהא היא ברכה לבטלה. ולכן יש להתבונן בזאת דאפ[לו] צירי הדלתות והחלונות בכל א"י [ארץ ישראל] הזכרים מלמטה והנקבות מלמעלה. (יד)

347 שיר השירים ב, יא.

348 על פי משלי כג, ל: "לְמַאֲחָרִים עַל תֵּינִן לְבָאִים לְחַקֹּר מִמָּסָךְ".

349 ויקרא י, י.

350 שמות יח, יד.

351 תהלים מט, יג.

352 קהלת א, ח.

353 על פי משנה כתובות יג, ג: "בשביל שאני זכר הפסדתי".

הנה בעוה"ר [בעוונותיי הרבים] גליתי בשנת תרפ"ח לזכרון יעקב ונכנסתי משרת עם אשכנזי אחד זקן בן צ"ה שנים שמו ינכל [יענקל/יעקב] קטראן. והייתי משרת בביתו כמו אשה לבשל ולכבד ולרבץ הבית ולהציע לו המטה. פעם אחת באו גשמים יום השבת השכים לומר לי להבעיר לו אש ולחמם לו חמין. אמרתי לו אסור. אמר לי פקוח נפשות בשבת מותר. אמרתי לו כגון שנפלה עליו דליקה או נפלה עליו מפולת להציל נפשות מותר. א"ל [אמר לי] אני אמות מהקור. אמרתי לו לתכסה בבגדים ואז ייחם לך. א"ל [אמר לי] אתה רב. תימנים אכזרים אין בכם רחמנות. אמרתי לו אחז"ל [אמרו חכמינו זיכרונם לברכה] אם יאמר לך אביך חלל את השבת אל תשמע לו שאתה ואביך חייבים בכבודו של מקום וראייה מקרא איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו.³⁵⁴ (טו) השיב לי תקרא לגויה ותאמר לה לחמם לי חמין. אמרתי לו וזה ג"כ [גם כן] אסור דשלוחו של אדם כמותו.³⁵⁵ כעס עלי וקלל אותי. קראתי לה. אמרה לי מה הוא חפץ. אמרתי איני יודע לך אליו. הלכה ואמר לה לחמם חמין ולהבעיר לו האש. אמרה הזמינו לפני הנפט והפחם והקפרורים³⁵⁶ וכלי החמין. אמר לי הזמין לה כל צרכה. אמרתי לו שוטה קל דעת. ומה יש עוד הפסד בהבערת האש מאחר שהזמנתי הכל. עזבתי אותו ואלך להתפלל. בחזרתי אמרתי לו שבת שלום. נטמא ואמר שאבס געיל יאבס.³⁵⁷ אראה והנה החמין הם רותחין והאש בוער עד לב השמים.³⁵⁸ אמר לי קח הצלחת ושפוך לך מרק ובשר ותסעוד. אמרתי לו כבר נאסר. א"ל [אמר לי] ומה תאכל. אמרתי לו לא צריך. א"ל [אמר לי] אתם התימנים לא נאוו לכם כבוד. אמרתי לו אי לקלות דעתכם שאתם מאבדים חיי עולם בשביל חיי שעה. (טז) פעם אחת בא אלי יהודי אחר [אפיורוס וראה אותי שאני מיסב על השולחן בשבת לקיים סעודה ג' [שלישית]. ומפני דוחקי אין לפני אלא חתיכת לחם. ברכתי והתחלתי לאכול. התחיל מחרף ומגדף. אמר לי אתה רב התימנים ואיך אין אתה בוצע על לחם משנה. אמרתי לו ועל זה אתה מדרקד ואתה שותה סיגריות ואין אתה שומר שבתות וצד נשים מתחת בעליהם ואין אתה מניח תפלין ולא ציצית ולא מתפלל. ואין מקיים אפילו מצות קלות

354 בבלי, יבמות ה ע"ב; הפסוק מויקרא יט, ג.

355 משנה ברכות ה, ה.

356 הכתיב בקו"ף נובע מן ההגייה התימנית שבפי המחבר, שבה העיצור ק נהגה כמו העיצור ג.

357 שאבס – שבת בהגייה אשכנזית, וצירף לו איחול גנאי שתרגומו "שיהיה לך יבש". כאומר: שתהא שבתך יבשה.

358 על פי דברים ד, יא: "וְתִקְרְבוּן וְתַעֲמְדוּן תַּחַת הָהָר וְהָהָר בָּעֵר בָּאֵשׁ עַד לֵב הַשָּׁמַיִם"; במעמד הר סיני הכתוב מדבר.

שבתורה. ועיני ראו ולא זר³⁵⁹ כי ביוה"כ [ביום הכיפורים] עצמו היה אוכל ושותה ועושה מלאכה ועכשיו בא לדקדק שלא לברך בשבת אלא על לחם משנה של ייתא דאמיה בפומיה בן נעות המדרות.³⁶⁰ השומע אומר זה מדקדק במצות. אמרתי לו רשע ודאי מזרעא דעשו קא אתית היכן מעשרים את המלח היכן מעשרים את התבן וכו'.³⁶¹ ועוד אומר רש"י³⁶² כל ארבעים היה צד נשים וכו'. אמר אבא נשא אשה בן ארבעים שנה אף אני כן.³⁶³ (יז) כתיב בתורה כי יקח איש אשה.³⁶⁴ וכתוב וילך איש מבית.³⁶⁵ וכתוב אעבדך שבע שנים ברחל וכו'.³⁶⁶ וכתוב הרבו עלי מאד מוהר ומתן ואתנה וכו'.³⁶⁷ וכתוב בנביאים אותה קח לי כי היא ישרה בעיני וכו'.³⁶⁸ וכתוב בכתובים ותיטב הנערה בעיניו ותשא חסד לפניו.³⁶⁹ מצינו למדים שהאיש עושה לקוחים באשה. האיש נותן מוהר באשה. האיש אומר בפה לקחת לו אשה. האיש בוחר אשר תישר בעיניו אשר תיטב בעיניו³⁷⁰ ולא מצינו אשה שהעזה פניה ותאמר לו זולתי זליכה³⁷¹ ותאמר שכבה עמי.³⁷² וכאן היפך. האשה עושה לקוחים. האשה בוחרת אשר יישר בעיניה אשר ייטב בעיניה בחור גִדֵּעַ³⁷³ ואפילו ממזר ממשפחה פסולה העיקר יישר בעיניה. היא מקבלת עליה שארו כסותו ועונתו³⁷⁴ ונותן³⁷⁵ לו מוהר ומתן כדי שיבא לרבעה תבל הוא.³⁷⁶ גם אביה ואמה

- 359 איוב יט, כז.
 360 שמואל א כ, ל.
 361 צ"ל היאך במקום היכן. על פי תנחומא תולדות ח, ד"ה "ויהי כי זקן יצחק".
 362 על בראשית כו, לד.
 363 בראשית רבה סה, א.
 364 דברים כד, א.
 365 שמות ב, א; והמשכו: "...לִי וְיִקַּח אֶת בֵּית לִי".
 366 בראשית כט, יח.
 367 שם לד, יב.
 368 שופטים יד, ג.
 369 אסתר ב, ט.
 370 על פי אסתר ב, ד: "וְהַנְּעִרָה אֲשֶׁר תִּיטֵב בְּעֵינֵי הַמֶּלֶךְ".
 371 זליכה הוא כינויה של אשת פוטיפר בספרות התימנית העממית ובמקורות האסלאם; ראו חסיד, עמ' יט.
 372 בראשית לט, ז.
 373 כינוי לאדם חזק ובעל גוף.
 374 חובות האיש כלפי אשתו; ראו שמות כא, י.
 375 צ"ל ונותנת.
 376 ויקרא יח, כג.

יתמכו לה בכספים כדי שתמצא נחת רוח. (יה) וידוע מאמר התנא לעולם ידור בא"י [בארץ ישראל] ואפילו [ל] בעיר שרובה גוים ואל ידור בחוצה לארץ ואפילו [ל] בעיר שרובה ישראל וכו' עד שאמרו שכל הדר בחו"ל [בחוצה לארץ] כאלו ע"ז [עובד עבודה זרה] ואסמכוה אקרא ועתה ישמע נא אדוני המלך וכו' לאמר לך עבוד אלהים אחרים.³⁷⁷ וכי מי אמר לו לדור לך עבוד ע"ז [עבודה זרה]. אלא כך משמעותיה דקרא שכל הדר בחו"ל [בחוצה לארץ] כאלו עובד ע"ז [עבודה זרה].³⁷⁸ וקשה בעיני עד מאד. איך נוציא לעז על אבותינו הקדושים המה ואבותם ואבות אבותם שגרו בארץ התימן עד מעולם ח"ו [חס ושלום] שהם עובדי ע"ז [עבודה זרה]. חברי ורבני תימן שהיו בנים להקב"ה [לקדוש ברוך הוא] ובעת קראם מן המצר הוא מיד שומע ועושה להם נסים ונפלאות כמו שכתבתי מעט מזער ממעשיהם בספר [קורא הדורות] ואיך נאמר כן. עד שפתח לי הקב"ה [הקדוש ברוך הוא] עין השכל והבנתי מה שת"א ע"פ [שתרגם אונקלוס על פסוק] ועברתם שם אלהים וכו'.³⁷⁹ שא[מר] ותפלחון תמן לעממיא פלחי טעוותא וכו'. שכל העובד לגוי שהוא עובד ע"ז [עבודה זרה] כגון דורזי או נצרי או ביניאן³⁸⁰ שהוא עובד ע"ז [עבודה זרה] ודאית כאלו עובד ע"ז [עבודה זרה] הוא בעצמו מאחר שהוא עובד לעובדיה. אבל בארץ התימן אין ע"ז [עבודה זרה] כלל ושם אלהים אחרים לא יזכירו לא ישמע על פיהם.³⁸¹ כי כלם יודעים אותו למקטנם ועד גדולם.³⁸² ואפילו [ל] גוי קטן בארץ התימן שם שמים שגור בפיו. יא לטיף, יא אלה, סוכחאן אלה, יא גארת אלה.³⁸³ ולכן נחה דעתי שמח לבי ויגל כבודי אף בשרי ישכן לבטח³⁸⁴ דכל גולי תימן לא נקראו עובדי ע"ז [עבודה זרה] לא הראשונים ולא בניהם אחריהם. (יט) וידוע דכך מנהגם הבאים מתל מלח אל ת"א [תל אביב]. חסים על כבוד עצמם. מזהירים³⁸⁵ עד מאד על הנקיון על בריאות וחיות גופם. ומדקדקים כל כך על כל הגורם נגעי

377 שמואל א כו, יט.

378 בבלי, כתובות קי ע"ב.

379 דברים ד, כח.

380 הודים. כונו גם "בנאינה".

381 על פי שמות כג, יג: "וְשֵׁם אֱלֹהִים אֲחֵרִים לֹא תִזְכְּרוּ לֹא יִשְׁמַע עַל פִּיהָ".

382 ירמיה ו, יג.

383 תרגום: הוי רחמן, הוי ה', ישתבח ה', תשועת ה'.

384 תהלים טז, ט.

385 בזהירים.

גופם. כחצבי חיזורי דמליין קטמא.³⁸⁶ ואין חסים על כבוד שמים לדקרק על תורה ותפלה ויראת שמים ומיעוט חלול ה' שהיא חיות הנפש. כמו שאמרן חז"ל על חנה וז' בניה שאמר קיסר לשביעי שבהם אשרי לך גושפנקא וגחין ושקלה. כי היכי דלימרו קבל עליה הורמנא דמלכא. מה השיב לו. חבל עלך קיסר. ומה לכבוד עצמך כך לכבוד הקב"ה עאכ"ו [הקדוש ברוך הוא על אחת כמה וכמה].³⁸⁷ (כ) וידוע דאלה העם לא היה³⁸⁸ גוי אובד עצות המה³⁸⁹ – מהרוחניות. ואין בהם תבונה – בחיות עולם הנצחי. עליהם א[ומר] הנביא[א] אמרו אחיכם שונאיםכם מנדיכם וגו'.³⁹⁰ כי הם מתקנאים מהתימנים כי הם חרדים. וכ"ש [וכל שכן] רב תימני ששוחט להם בכשרות. ונוטרים איבה. ושמעתי אומרים כי טוב להם לאכול נבילות וטריפות משחיתת הגוים ולא לאכול [משחיתת] רב תימני. (כא) זאת ועוד אחרת. הם מתקנאים ברב תימני אם הולך בצדק על עיקר הדת. ואין מתקנאים מחלול שם שמים בחלול יו"ט [יום טוב] ושבת. (כב) ותשובת המינים מצוי בפיהם. מגלחים פאת זקנם בשבת ויו"ט [ויום טוב]. ומחמין חמין בשבת. ואם תאמ[ר] לו למה תעשה כה. אומר וכי רצונך אשב מנוול בשבת ואוכל דבר צונן המזיק. הן כתוב [וקראת לשבת עונג]³⁹¹ להתייפות לכבוד שבת ולהתענג בכל מיני תענוג. (כג) זאת ועוד אחרת. מתקנאים ברב תימני אם יעשה שלא ברצונם לעשות חופה ע"י [על ידי] קידושין למתחתנים. ואינם מתקנאים במתקדשים והמטהרים אל הגנות³⁹² בחורים ובחורות אשר הם הרות לזנונים.³⁹³ (כד) זכרה לי אלהי לטובה³⁹⁴ והשב להם שבעתים אל חיקם³⁹⁵ כי ענו בכבל רגלי.³⁹⁶ על דבר זה מסרתי עצמי על קדוש ה'

386 ככדים לבנים מלאים אפר, סמל לנחיתות; ראו בבלי, ברכות כח ע"א.

387 בבלי, גיטין נו ע"ב.

388 ע"פ ישעיה כג, יג.

389 דורש את הפסוק בדברים לב, כח: "כִּי גוֹי אֲבִד עֲצוֹת הָמָּה וְאִין פְּהֶם תְּבוּנָה".

390 ישעיה סו, ה: "אֲמָרוּ אֲחֵיכֶם שְׂנֵאִיכֶם מְנַדִּיכֶם לְמַעַן שְׁמִי יִכְבֹּד ה' וְנִרְאָה בְּשִׁמְחַתְכֶם וְהֵם יִבְשׁוּ".

391 שם נח, יג.

392 שם סו, יז.

393 על פי בראשית לח, כד: "זָנְתָה תָמָר פִּלְתָּה וְגַם הִנֵּה הָרָה לְזִנּוּנִים".

394 נחמיה ה, יט.

395 על פי תהלים עט, יב: "וְהִשָּׁב לְשִׁכְנֵינוּ שְׁבַע עֲתִים אֶל חֵיקָם חֲרַפְתָּם אֲשֶׁר חֲרַפְנוּ אֶדְנֵי".

396 על פי תהלים קה, יח: "עָנּוּ בְּכַבֵּל רַגְלֹי". המחבר נאסר על ססידר חופה וקידושין בלי רשות

הרכנות.

ונאסרתי מיד רודה אל יד מדרה.³⁹⁷ נענשתי ונאסרתי שלשה וארבעים יום משום עת לעשות לה' הפרו תורתך.³⁹⁸ (כה) וידוע דאלה בני שער החורי יושבי הארץ³⁹⁹ כי אנחנו עמהם כעבדים והם תשיתמו לשרים.⁴⁰⁰ פוסקים הדין מפסקי ראש ולא מפסקי חכמים ואין מי יאמר להם מה תעשו. ואין מי יאמר להם מה תפעלו. דהם שליטים בארץ ומלכותם בכל משלה.⁴⁰¹ אבל א[מר] שהע"ה [שלמה המלך עליו השלום] אם עושק רש וגזל⁴⁰² תראה במדינה אל תתמה על החפץ כי גבוה מעל גבוה שומר וגבוהים עליהם.⁴⁰³ ולא לחנם אחז"ל [אמרו חכמינו זיכרונם לברכה] תחות טולא דישמעאל ולא תחות טולא דישראל.⁴⁰⁴ (כו) וידוע כי שפתי ברור מללו.⁴⁰⁵ כי נגידים אדבר ומפתח שפתי משרים.⁴⁰⁶ ולא דברתי עולה וכזב באחי בית ישראל ח"ו [חס ושלום]. והן כל ראתה עיני ושמעה אזני וקמי שמיא גליא וה' אלהים יחקר זאת.⁴⁰⁷ כי הם שונאים לתימנים יותר מדאי. דאם יבא רב וחכם וגאון מתימן דמשפילים אותו עד עפר להיות פסול מלשחוט וכ"ש [וכל שכן] לקדש ולגרש. ונעשו התימנים פסולים לגבי דידהו והושפלונו תחתיהם בשביל עשרם. והעניות היא גרמא דנויקין להיות כבושים תחתיהם וללכת בחקי דתם ומשפטם. ונהי בעינינו כחגבים וכן היינו בעיניהם.⁴⁰⁸ (כז) ודע כי חכמים המה בעיניהם⁴⁰⁹ ולא עם בינות הוא.⁴¹⁰ כי הם מביטים וחסים על גדולת העוה"ז [העולם הזה] ורוממותו. ואינם מסתכלים לעונש העוה"ב [העולם הבא] ושכרו. דהם למדו מהזורים

397 על דרך לשון הקינה לתשעה באב: "זה רודה וזה מדרה / וזה עושה בעברת ודון", בפיוט "אללי לי אללי / על רע מעללי" (תכלאל עץ חיים, א, לב ע"א).

398 תהלים קיט, קכו.

399 בראשית לו, כ.

400 תהלים מה, יז.

401 על פי תהלים קג, יט: "ומלכותם בכל משלה".

402 חסד: "משפט וצדק".

403 קהלת ה, ז.

404 תחת צל (כלומר שלטון) ישמעאל ולא תחת צל ישראל. השוו בבלי, גטין יז ע"א: "או בטולך או בטולא דבר עשו".

405 איוב לג, ג.

406 משלי ה, ו.

407 תהלים מד, כב.

408 במדבר יג, לג.

409 על פי ישעיה ה, כא: "הוי חכמים בעיניהם".

410 ישעיה כז, יא.

אשר גרו אתם וילמדו ממעשיהם⁴¹¹ שהם מדרקקים על עשור תבן ומלח. ואם נמצא ביניהם אֶחָד מני אלף חרד וחסיד לעין יש כנגדו מאת אלף כופרים ומורדים בהקב"ה [בקדוש ברוך הוא] ובתורתו. ואוֹן־מרים דח"ו [שחם ושלום] העולם קדמון והכל טבע. וח"ו [וחם ושלום] עזב ה' את הארץ.⁴¹² (כח) וזה היא מרתם. מתקנאים בתימנים שהיא אום עיקרית ואין מתקנאים במגולחי זקן ומקיפי פאת הראש ומגדלי בלורית. כי מהם כופרים אוכלי חמץ בפסח ועוברי ברית. אוכלי בשר בחלב ואוכלי חזירים. נדמו לדוכיפת יפה מבחוץ וסרחון מבחוץ.⁴¹³ איך לא הכשירתו תורה והן הוא יפה עד מאד. ונדמו לצפרדע שכל ימיה שוכנת במים תאכל ותשתה ותשכב במים ביום ובלילה תמיד. ואיך לא טהרה. אבל עיני לשמיא נטלת כי הוא בוחן כליות ולב⁴¹⁴ והוא ישפט תבל בצדק.⁴¹⁵ להצדיק צדיק ולהרשיע רשע.⁴¹⁶ (כט) וידוע כי יש ביניהם חכמים המה להרע ולהיטיב לא ידעו.⁴¹⁷ ופעם אֶחָת נצרכתי להשלים המנין לתפלת מנחה ומצאתי חלוץ אֶחָד ופייסתיו ונתרצה להשלים המנין. פעם אחרת הוצרכתי להשלים המנין. אמרתי לו לבא. א"ל [אמר לי] וכי אני שוטה כמותך להתפלל ערב ובקר תמיד. ואם יהיה איזה יום שאני נאנס יבואו המלאכים שהרגלתים ויענישוני. כמו אתה אשר בכל עת מתעללים בך ואמר שהע"ה [שלמה המלך עליו השלום] טוב אשר לא תדור משתדור ולא תשלם.⁴¹⁸ (ל) ועוד פעם אֶחָת נצרכתי לאֶחָד להשלים המנין. מצאתי חלוץ אֶחָד אמרתי לו לבוא להתפלל. א"ל [אמר לי] מתחייב אותי השי"ת [השם יתברך] לישא שני עול. עול התורה ועול העבודה. אלא די לי אני עול העבודה ואתה עול התורה. על אמרם ז"ל [זיכרונם לברכה] על ג' דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים.⁴¹⁹

411 על פי תהלים קו, לה: "וַיִּתְּעַרְבוּ בְּגוֹיִם וַיִּלְמְדוּ מַעֲשֵׂיהֶם".

412 יחזקאל ח, יב.

413 כך במקור. ועל פי ההקשר נראה שצריך להיות "וסרחון מבפנים".

414 ירמיה יא, כ.

415 תהלים ט, ט.

416 על פי מלכים א, ח, לב: "לְהַרְשִׁיעַ רָשָׁע לָתֵת דָּרְכּוֹ בְּרָאשׁוֹ וּלְהַצְדִּיק צַדִּיק לָתֵת לוֹ כְּצַדִּיקוֹ".

417 ירמיה ד, כב.

418 קהלת ה, ד.

419 משנה אבות א, ב.

פרק רביעי

בן קטינא אומר כתיב וה' עליהם יראה ויצא כברק חצו וה' אלהים בשופר יתקע והלך בסערות תימן.⁴²⁰ כמון שנאמר הוא ובית דינו.⁴²¹ וזה הפסוק שני פעמים.⁴²² ידוע דעמד וימודד ארץ.⁴²³ מדר הקב"ה [הקדוש ברוך הוא] כל העולם כלו וראה דאין יכולים לקבל צרות בהגלות קץ הגואל באהבה דכתיב מי מכלכל את בואו מי העומד בהראותו.⁴²⁴ מיד הקב"ה [הקדוש ברוך הוא] הסכים הוא ובית דינו על אנשי תימן לקבלם שיכולים לסבול. והסכים פעם שנית שיבא הגואל משם שנאמר אלוה מתימן יבא וקדוש מהר פארן סלה.⁴²⁵ בא לא נאמר אלא יבא. ואז בשופר יתקע והלך בסערות תימן.⁴²⁶ (ב) וזהו מנהג אנשי תימן בכללם. בונים בית הכנסת בעיר ובית המדרש ומקוה לטבילה. בית הכנסת לתפלה לבד לא לשום אסיפת חולין. ונוהגים בו קדושה ומורא. אין נכנסים בו לא מפני החמה ולא מפני הגשמים. ולא נכנס בו אדם לא במקלו ולא במנעלו ולא בגלוי ראש. לא בגלוי ראש ממש אלא שאינו מעוסף בשמלתו. דבגלוי ראש כל עיקר אפי' לון בבית אסור. ואפי' לון הוא ישן על מטתו. וכל אנשי תימן נהגו איסור להסיר הכובע כקטן כגדול זקן ובחור. (ג) והן עתה בעוונותינו הרבים נכנסנו לארץ הקדושה ומצאנו הכל היפך. אם הוא ילד אם בחור ומבקש הוא להכנס לבית הכנסת אם אין כובע על ראשו אומרים לו אסור ליכנס שמראים סימני טהרה כחזיר כאלו הם יריאים מהקב"ה [מהקדוש ברוך הוא]. ואם היא ילדה או בחורה או אפי' לון א"א [אשת איש] נכנסת לביה"כ [לבית הכנסת] בגלוי ראש ואין מוחה בידם. אבל בבית בשיבתם ובליתם ובאכילתם ובהלכתם ברחובות כלם בגלוי ראש גדוליהם וקטניהם בחוריהם ובחורותיהם אינם יריאים ובושים מבוראם מלך מ"ה הקב"ה [מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא] אשר מלא כל הארץ כבודו.⁴²⁷ (ד) וזה מהמנהגים הטובים שבארץ התימן. מעלות השחר יש אדם אחד בעיר לעוררם משנתם ומשכימים להתפלל בביה"כ

420 זכריה ט, יד.

421 ירושלמי, ברכות פ"ט ה"ה (סו ע"א): "אמר רבי אלעזר כל מקום שנאמר וה' הוא ובית דינו".

422 כלומר בפסוק זה נזכר פעמיים "וה'". וראו לעיל בדבריו פרק שני סעיף ו.

423 חבקוק ג, ו.

424 על פי מלאכי ג, ב: "ומי מכלכל את יום בואו ומי העומד בהראותו".

425 חבקוק ג, ג.

426 זכריה ט, יד.

427 ישעיה ו, ג.

[בבית הכנסת] כל אשר בעיר איש לא נעדר מלבוא. מדליקין הנרות. הפתיחה מנהגם לומר בבית כקטן כגדול. מתחילים מאלהינו ואֱלֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ זכרנו ב"ט [בזכרון טוב] וכו' כסדר כלם פה אחד עד שמגיעים לסוף המזמור לדוד ברכי נפשי את ה'.⁴²⁸ ועומדים כלם על רגליהם ואומר] הרב שבהם ה' מלך ה' מלך יי"ו ה' ימלוך לעולם ועד]. ומגביהים כלם את רגליהם ואומר] בקול נעים ובכונה עצומה. ואח"ך [ואחר כך] הוא שונה ה' מלך וכו' כבראשונה והם שונים אחריו ואומר] כלם יחד והיה ה' למלך⁴²⁹ וכל הפסוקים ומזמור למנצח אלהים יחננו וכו'.⁴³⁰ ובשבת אומרים מזמור השמים וכו'⁴³¹ בקול נעים ונעימה של שמחה. (ה) בשבת אומרים כלם רננו צדיקים⁴³² וכל זמירות של שבת עד סוף הודו לה' כי טוב כל"ח [כי לעולם חסדו] כלם פה אחד בקול נעים ונעימה גדולה ועצומה משעשעת את הלב בשבח ורנן להקב"ה [לקדוש ברוך הוא] כלם ביחד. ואפילו] הם מאה ואפילו] הם אלף פניהם איש אל אחיו.⁴³³ יושבים על הקרקע פורשים כנפיהם ככנפי חיות הקדש אשרי און שומעתם ואשרי עין ראתה בני אל חי.⁴³⁴ (ו) אח"ך [אחר כך] רואים אם עלה עמוד השחר שהוא זמן ציצית. אז עומד הרב ומתעטף בציצית ומברך להתעטף בציצית. וכל העם מתעטפים כמותו ומציתים לשמוע הברכה ועונים אמן. ואח"ך [ואחר כך] לובשים התפלין ועומד הרב ואומר] ברוך שאמר לבדו והם עונים אחריו אמן. ואומר] מזמור לתורה⁴³⁵ כלם ביחד כל הזמירות פה אחד עד והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד.⁴³⁶ ומיד עומד הרב ואומר] ישתבח לבדו וכשמשלים עונים אמן. (ז) ועומד ש"צ [שליח ציבור] ואומר] קדיש וכלם עונים אמן יחד קטן וגדול איש לא נעדר. ונוהגים איסור גדול לדבר מברוך שאמר עד אחר החזרה אפילו] לענות אמן אחר מברך רשות שלא להפסיק. ואומר] ברכו את ה' המבורך ועונים יחד ברוך ההל"ו [ה' המבורך לעולם ועד]. ואומר] כל ברכת היוצר לבדו והם שותקים כדי שבהשלימו

428 תהלים קג.

429 זכריה יד, ט: "וְהָיָה ה' לְמֶלֶךְ עַל כָּל הָאָרֶץ בְּיוֹם הַהוּא יְהִי ה' אֶחָד וְשִׁמוֹ אֶחָד".

430 תהלים סז.

431 שם יט.

432 שם לג.

433 שמות כה, כ. כלומר צורת הישיבה בבית הכנסת סביב בסמוך לקירות, שלא כמנהג האשכנזים.

434 הושע ב, א.

435 תהלים ק, הפרק הפותח את פסוקי דזמרה.

436 כמנהג נוסח התפילה ה"שאמי" של יהודי תימן.

הברכה יענו אמן. ואומר] ברכה שניה ש"צ [שליח ציבור] לבדו עד שמגיע להבדלה בעמו ישראל באהבה. ועונין הצבור כלם ביחד ואומרים] שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד בקול גדול וכוונה עצומה ואומרים] בשכמל"ו [ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד] בלחש ואומרים] כל ק"ש [קריאת שמע] כלם ביחד בקול גדול מלה במלה. (ח) מגיעים עד אני ה' אלהיכם⁴³⁷ ושוקים. וש"צ [ושליח ציבור] עונה ה' אלהיכם אמת ויציב לבדו עד גאל ישראל. ועומדים להתפלל בלחש. ואח"ך [ואחר כך] אומר החזרה.⁴³⁸ והם שומעים הזכרת ה' ועונים ב"ה וב"ש [ברוך הוא וברוך שמו]. ובהשלים הברכה עונים בקול יחד אמן. ואומר] סדר קדושה לבדו עד וקרא זה אל זה ואמר. ועונים כלם יחד בקול גדול ובנעימה טובה וכוונה עצומה לומר קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל כבודו. וחוזר ש"צ [שליח ציבור] ואומר] לעמתם מ"ו [משבחים ואומרים]. והקהל אומר] ברוך כבוד ה' וכו'. וחוזר ש"צ [שליח ציבור] ואומר] ובדברי קדשך כתוב לאמר. והקהל אומר] ימלוך ה' לעולם ציון וכו'. ואומר] אתה קדוש כל החזרה עד סוף והם מציתים לשמוע הזכרות ה' ולומר] ב"ה וב"ש [ברוך הוא וברוך שמו] ולענות אמן בסוף. (ט) כשמגיע ש"צ [שליח ציבור] למודים שוחים כל העם ואומרים] מודים דרבנן. ואומר] ברכת כהנים ושם שלום. ושוחה ש"צ [שליח ציבור] וגם כל הקהל עמו ואומר] וידוי לבדו והם מכוונים לדבורו. ואומר] ויעבר ה' עפ"ו [על פניו ויקרא] ועונים כלם ה' ה' אל רחום וחנון וכו'. וכלם נופלים על הקרקע ואומרים] נפילת אפים. וזוקפים ראשיהם מהקרקע ואומר] כלם אבינו מלכינו אבינו אתה וכו'. ועומד ש"צ [שליח ציבור] ואומר] חצי קדיש ואומרים כלם אשרי⁴³⁹ תהלה לדוד⁴⁴⁰ ומזמור יענן.⁴⁴¹ ואומר] ש"צ [שליח ציבור] לבדו ובא לציון וכו' והקהל עונים קק"ק [קדוש קדוש קדוש] ה' צבאות מכה"ך [מלוא כל הארץ כבודו]. ואומר] ש"צ [שליח ציבור] לבדו ומקבלין עד קול רעש גדול והקהל ברוך כה"מ [כבוד ה' ממקומו]. ואומר] ש"צ [שליח ציבור] ונטלתני רוחא עד ה' מלכותיה קאים לו"ע [לעלם ולעלמי עלמיה]. ומיד כלם ביחד אומר] ה' אלהי אי"ו [אברהם יצחק וישראל] אבותינו וכו' ואומר] ש"צ [שליח ציבור] קדיש תתקבל. (י) ואומרים כלם תפלה לדוד הטה וכו'.⁴⁴² בית יעקב וכו'

437 סוף הפרשה השלישית של קריאת שמע (במדרב טו, מא).

438 חזרת שליח הציבור על תפילת שמונה עשרה.

439 תהלים פד, ה.

440 שם קמה.

441 שם כ.

442 שם פו.

שיר המעלות לדוד לולי⁴⁴³ ומזמור השייך לאותו יום⁴⁴⁴ והושיענו וקדיש יהא שלמא. ואומרים פטום הקטורת ותנא דבי אליהו ואומרים] רבי חנניא וקדיש דרבנן. ואומרים] ברכו אה"ה [את ה' המבורך] ועונין ברוך ה' הל"ו [המבורך לעולם ועד]. ואומרים] ש"צ [שליח ציבור] לבדו עלינו לשבח והם כורעים בואנחנו משתחוים ומשלים ש"צ [שליח ציבור] ונפטרינן לבתייהם לשלום. (יא) אבל פה בא"י [בארץ ישראל] עולם הפוך ראיתי. הילדים והבחורים אין מתפללים כל עיקר. ולא לובשים ציצית ותפלין כי לא למדום אבותם. ומשכימים לאכול לחם משוחה בחמאה וגבינה ולשתות קאפי וחלב עם סוכר. והן ברכה מימי לא שמעתי יוצא מפייהם והנסילה לא ידעתי ספק נטל ספק לא נטל. ואם תמצא לומר נטל לא נטל כתקון. שהרי אחז"ל [אמרו חכמינו זיכרונם לברכה] אם לא נטל אדם בשחרית בסירוגין ג"פ [שלוש פעמים] לכל יד להעביר רוח רעה מידיו אפילו טובל במימי הירדן לא עברה ממנו רוח רעה כל היום. וכל אשר יגע בו יטמא.⁴⁴⁵ (יב) ומנהג אנשי תימן ילדיהם מבן ב' שנים ומעלה אמו מקיצה אותו משנתו ושומרת ידיו מליגע בכל דבר עד שתרחוץ ידיו⁴⁴⁶ כתקון ומלמדת אותו כדי שיהא מורגל בכך. ואם יבקש ממנה לחם או מים לשתות אינה רוצה ליתן לו עד שירחוץ ידיו כנז"ל [כנוכר לעיל]. ואם מתחיל לדבר מרגילים אותו לרחוץ ולהשכים אצל הרב עם התינוקות להתפלל. ולא יטעם לחם זולתי אחר חזרתו מהתפלה כדי שיהא רגיל בכך כמו שאומרים] שהע"ה [שלמה המלך עליו השלום] חנוך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה.⁴⁴⁷ (יג) התינוקות אחר מה שנתפללו אצל רבם יוצאים לאכול ארוחת בקר ותיכף ומיד חוזרים לבית הספר בלי איחור כלל. ביום א' לומדים פרשה השייך לאותו שבוע ב' מקרא וב' תרגום. ואח"ך [ואחר כך] ההפטר ב' מקרא וב' תרגום. ואין להם הפסקה כלל זולתי רביע שעה להסך את רגליהם ולהשתין. ויוצאים בצהרים לסעוד וחוזרין ללמוד עד הערב. ולומדים מעט תהלים ומתפללים מנחה וערבית ואין יוצאים עד שיחשיך הלילה. כלל גדול לנהוג בכל ארץ התימן להשכים בעוד חשך לבית הספר ולשוב לביתם לשלום כשתחשך. (יד) ביום ב' משכימין להתפלל כמו אתמול וחוזרין ללמוד הפרשה וההפטר במהירות ותרגומן

443 שם קכד.

444 שיר של יום.

445 על פי במדבר יט, כב: "וְכָל אֲשֶׁר יִגַּע בּוֹ הִטְמֵא יִטְמָא".

446 נטילת ידיים של שחרית.

447 משלי כב, ו.

עד הצהרים. ואחר הצהרים לומדים בנביא עד כי קרב שקיעת החמה ולומדים] מעט תהלים ומתפללים מנחה וערבית כמו אתמול. (טז) ביום הג' מתפללים כמו אתמול ולומדים משנה עד הצהרים. ואחר הצהרים לומדים ש"ע [שלחן ערוך] בביאור עד זמן [התפילה] ומתפללים ויוצאין. (טז) ביום הד' מתפללים כנהוג ולומדים עין יעקב עד הצהרים ואחר כן לומדים רשי ז"ל שלפרשה ומתפללים ויוצאים. (יז) ביום הה' משכימים לבית הספר להתפלל ובאים ללמוד הפרשה בנגון נעים ב' מקרא וא' תרגום. וחוזר לתרגם פעם ב' בעל התור שהוא מתרגם ביום שבת בצבור עד שמגיעים למבשר הששי יום השבת בצבור. ואו[מר] הששי לבדו וחוזרים התינוקות לשנות הפסוק ומתרגם המתרגם ב"פ [שתי פעמים] א[חת] התינוקות כלם ביחד ושונה המתרגם לבדו. וכן ההפטר לומדים הפסוק ב"פ [שתי פעמים] ואחר כן מתרגמין ואח"ך [ואחר כך] שונה הפסוק לבדו המתרגם בשבת בצבור. (חי) אחר הצהרים באים להסב כסדר יזהירו כוזהר הרקיע.⁴⁴⁸ הבכור כבכורתו והצעיר כצעירתו⁴⁴⁹ באימה ויראה ופותח להם הרב בשם ה' אל עולם נ"ו [נעשה ונצליח] עד שמגיע להמלך המש[ח]י⁴⁵⁰ והם משיבים בקול נעים יפתח ה' לך וכו' תורה.⁴⁵¹ ומתחילים הפרשה כל א[חד] פסוק שלו לפי התור והם שונים אחריו והמתרגם הנז"ל [הנזכר לעיל] מתרגם וכן ע"ז [על זה] הסדר. וכן הששי וכן ההפטר כן הוא. ובהשלמת הפרשה או[מר] אל לבי פתח.⁴⁵³ ובהשלמת הכל לומדים ס[דר] תפלת שבת ומתפללים כמו אתמול ויוצאין. (יט) ביום הששי שהוא עש"ק [ערב שבת קודש] מתפללים בהשכם ובאים ללמוד כל הפרשה וההפטר פעם א[חת] מקרא ופעם א[חת] תרגום. ואח"ך [ואחר כך] לומדים] פרק א[חד] במנורת המאור. ומגלח להם הרב⁴⁵⁴ וחוזר ומייסרם ומלקה אותם ומזהירם לחזר על לימודם. ולא לדבר בביה"כ [בבית הכנסת]. ולא לצאת מביה"כ [מבית הכנסת] בעת תפלה. ולענות אמן וקדושה. ולשמוע דברי אב ואם. ושלא לשחק ברחובות ולספר ולגלח וללבוש בגדי שבת ולהקדים לקרות שיר השירים. ודע דמי שמלאכתם בעיר ומזונם על פתח ביתם אחר התפלה מאחרים לצאת ויושבים ללמוד במשנה ג'

448 הניאל יב, ג.

449 בראשית מג, לג.

450 פתיחה לפני הלימוד.

451 דברים כח, יב.

452 שם לג, ד: "תוֹרָה צְנָה לְנוּ מִשָּׁה מוֹרֶשֶׁה קֹהֵלֶת יַעֲקֹב".

453 קטע הנאמר בסוף הלימוד.

454 מגלח את ראשם.

הלכות בפירושו וסי[מן] 455 א[חד] בנביאים וג' מזמורים בתהלים ומסיימים במאמר בראשית חכמה. 456 ויש לומר ב[ספר] הרמב"ם ז"ל וקורים לו שלוש. והולכים לעבוד איש איש על עבודתו ואל משאו 457 עד שקיעת החמה. ומתקבצים לבית"כ [לבית הכנסת] איש לא נעדר כל המצויין בעיר. ואו[מרים] פ[רשת] התמיד ופטום הקטורת ואשרי ומתפללין מנחה וקדושה וקדיש תתקבל ויושבין ללמוד תהלים. ובעיר עדן ב[ספר] פלא יועץ 458 עד שיגיע זמן ערבית. ומתפללים ק"ש [קריאת שמע] וברכותיה ותפלה כנהוג עד עלינו לשבח. ויושבים ללמוד ג' מימרות בעין יעקב וג' הלכות בש"ע [בשולחן ערוך] ואו[מרים] קדיש ונפטרים לבתייהם לשלום. (כא) בע"ש [בערב שבת] מכי ינטו צללי ערב 459 לובשים בגדי שבת החרדים אל דברו ית"ש [יתברך שמו] ובאים ללמוד בזה"ק [בזוהר הקדוש] עד זמן מנחה. ואו[מרים] התמיד ופטום הקטורת] ואשרי ומתפללים. 460 ומתחילים לומר שיר השירים בנגון יפה ובנעימה טובה. ואו[מרים] ששה מזמורים ומזמור הבו לה' 461 ואנא בכח 462 בנועם קול מלה במלה מעומד כלם יחד. ואח"ך [ואחר כך] מתחיל החזן לכה דודי והקהל עונים כלם בנועם מלים עד סופו. ואו[מרים] בואי כלה ז"פ [שבע פעמים] ואו[מר] ד' פסוקים משה"ש [משיר השירים] שסימנם יעקב. 463 (כב) ועומד ש"צ [שליח ציבור] לומר בר יוחאי לברו והקהל שונים אחריו עד שמשלים בקול יפה והדור. ואו[מרים] פרק במה מדליקין 464 מלה במלה כלם יחד וא"ר [ואמר רבי] אלעזר. ועומד ש"צ [שליח ציבור] לומר קדיש דרבנן ואו[מר] מזמור שיר ליום השבת 465 בנגון שבה. ומזמור ה' מלך גאות. 466 ועומד [ש"צ] [שליח ציבור] ואו[מר] חצי קדיש ואו[מר] ברכו בקול גדול ונאה. והקהל עונים] ברוך ה' המבורך ל"ו

455 פרק.

456 לר' אליהו די וידאש.

457 במדבר ד, יט.

458 לר' אליעזר ב"ר יצחק פאפו.

459 בערב היום; ירמיה ו, ד.

460 תפילת מנחה.

461 תהלים צה-צט, כט - כנגד ששת ימי השבוע.

462 הפיוט "אנא בכח גדולת ימינך".

463 ישקני מנשיקות פיהו (א, ב), עורי צפון ובואי תימן (ד, טז), קול דודי הנה זה בא (ב, ח), באתי

לגני (ה, א).

464 משנה שבת ב.

465 תהלים צב.

466 תהלים צג.

[לעולם ועד] ביתר שאת ויתר עז. ואומר] שתי ברכות ק"ש [קריאת שמע] לברו והקהל עונים קול אחד שמע ישראל. כנהוג וכל ק"ש [קריאת שמע] ביחד כמו שהזכרתי לעיל. (כג) אחר תשלום התפלה אומר] יגדל⁴⁶⁷ בקול ישמח לב. ואין מאחרין לצאת כדי לקדש מבעוד יום. ובאים לבית לומר שלום עליכם בקרוב⁴⁶⁸ ומקדשים על הכוס. ומביאים יין שרף וקליות ופירות ושונים ושמים ומשמים בקול שירים נאים בנעימת שבת מבלי ספוק ורקוד⁴⁶⁹ רבוזה נוהגים איסור. וסועדים סעודה ראשונה ושכבו וערכה שנתם. (כד) בשחר עומדים להתפלל כמו שהזכרתי בפרק זה בסעיף ד' וה'. אלא שבשבת עומדים בחצות הלילה ללמוד תהלים בנגון נאה זמירות לאלהי ישראל אשרי יולדתם ואשרי חוקותיהם ומשמרתם. (כה) ואומר] ש"צ [שליח ציבור] ברוך שאמר לברו עד שמשלים מלך מהולל בתשכחות. ועונים כלם פה אחד [מזמור] שיר ליום השבת. ואומר] כל הזמירות מלה במלה בקול רנה ותודה עד ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד.⁴⁷⁰ ועומר ש"צ [שליח ציבור] לומר נשמת כל חי ברוב עוז וחרוה. ואומר] קדיש וברכו ויוצר אור כנהוג ק"ש [קריאת שמע] וברכותיה. ומתפללין ואח"כ [ואחר כך] חוזרים התפלה ואומר] קדושה ואומר] קדיש תתקבל. ואם הוא ר"ח [ראש חודש] או יו"ט [יום טוב] או חנוכה או חוה"מ [חול המועד] אומר] הלל. (כו) וכך הוא המנהג בארץ התימן. בימי הדילוג אומר] את ההלל בלא ברכה ואומר] אותו פה אחד עד אורך כי עניתני⁴⁷¹ דמכאן ואילך ש"צ [שליח ציבור] אומר] הפסוק והם שונים אותו. אבל בימי גמר ההלל הוא מברך לגמור את ההלל ועונין אמן. ואומר הללויה ועונין אחריו הללויה. ואומר] הללו עבדי ה' והקהל עונים הללויה. וש"צ [ושליח ציבור] אומר] הללו את שם ה' והקהל עונים הללויה. וכן כל זה הסדר כדעת הרמב"ם ז"ל⁴⁷² להשלים קב"ג פעמים הללויה. (כז) אחר קדיש תתקבל עומר ש"צ [שליח ציבור] ומוציא ס"ת [ספר תורה] מן ההיכל ומניחו על התיבה וקורא ראשון לברך. ומברך וקורא בתורה הוא בעצמו לא ע"י [על ידי] החזן. והילד מתינוקות של בית רבן מתרגם על כל פסוק ופסוק] בת"א [בתרגום אונקלוס]. וכן שני וכן שלישי וכן רביעי וכן חמישי על זה הסדר. והששי המנהג בארץ התימן זולתי קטן שהוא חריף

467 הפיוט "יגדל אלהים חי" לר' דניאל בן יהודה הרי"ן.

468 כינוי לפיוטים. ראשי תיבות "קול רנה וישועה באהלי צדיקים" (תהלים קיח, טו).

469 ספוק ורקוד – מחיאות כפיים וריקודים.

470 חתימת פסוקי דזמרה.

471 תהלים קיח, כא.

472 הלכות חנוכה ג.

ויודע לקרות בתורה. ומשלים שביעי וקדיש לעילא. ולעולם המנהג דשביעי וההפטרה נמכר בכסף לקודש.⁴⁷³ וג"כ [וגם כן] ההפטרה מתרגמין אותה תיב"ע [תרגום יונתן בן עוזיאל] ומברך למלך ולקהל.⁴⁷⁴ וקודם מי שברך אומרים מה רב טובך אצ"ל [אשר צפנת ליראיך] ומברך למתנדבים. ואו[מרים] אשרי⁴⁷⁵ ומזמור הבו לה⁴⁷⁶ עד סופו. ואו[מרים] שאו שערים ע"ס [עד סוף] המזמור. וש"צ [ושליח ציבור] אומר וידעת.⁴⁷⁷ כי אל רחום.⁴⁷⁸ יהללו.⁴⁷⁹ ומכניס ס"ת [ספר תורה] ואו[מר] יה"ה [ה' הוא האלהים] בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד.⁴⁸⁰ אין כמוך באלהים ה' וא"כ [ואין כמעשיך].⁴⁸¹ שובה למעונך. ובנחה.⁴⁸² ואו[מרים] קדיש ומתפללין מוסף בלחש. (כה) וחזור ש"צ [שליח ציבור] המוסף בקול רם. ואשרי און שומעת קול כתר בפי הש"צ [השליח ציבור] וניגון חכו וטעימת גרנו ומתק שפתיו. כ"ש וק"ו [כל שכן וקל וחומר] נעימת קול הקהל באמרם הקדושה. ואוי לנו כי אבדנום ולא נשמע עוד קולם בארצנו.⁴⁸³ ואחר המוסף או[מרים] פטום הקטרת כלם ביחד ואו[מרים] פרק בס[פר] מנורת המאור.⁴⁸⁴ ויש או[מרים] פרק בשבט מוסר⁴⁸⁵ ויש או[מרים] פרק בקב הישר.⁴⁸⁶ ואו[מרים] קדיש דרבנן וא"א [ואין אומרים] ברכו אלא עלינו לשבח או[מר] ש"צ [שליח ציבור] לבדו. ואו[מרים] הצבור ביחד ארון עולם. ולומדים פרק במשנה וקדיש ונפטרים לבתייהם לשלום. (כט) ועורכים השלחן ומקדש על היין ושותים יין שרף וקליות ופירות ולומדים באיזה ספר למוד תורה או דברי משירי השבת. ונוטלים לידים ומברכים ענ"י [על נטילת ידים]

473 לקופת בית הכנסת.

474 "הנותן תשועה למלכים" ו"מלכא דעלמא"; ראו תכלאל עץ חיים, א, קמ ע"א.

475 תהלים פר, ה - הוא הפסוק המשמש פתיח לקריאת מזמור קמה בתהלים "תהילה לדוד ארוממך".

476 תהלים כט.

477 דברים ז, ט.

478 שם ד, לא.

479 תהלים קמח, יג.

480 דברים ד, לט.

481 תהלים פו, ח.

482 במדבר י, לו.

483 על פי שיר השירים ב, יב: "קול התור נשמע בארצנו".

484 לר' יצחק אבוהב.

485 ספר מוסר לר' אליהו הכהן.

486 לר' צבי הירש קאידנובר.

ובוצעים על שתי ככרות וסועדים ואו[מרים] ב' מזמור[ים]. ה' רועי⁴⁸⁷ ואלהים יחננו⁴⁸⁸ וברכת המזון. וישנים עד הצהריים. (ל) אחר הצהריים מתקבצים לביה"כ [לכית הכנסת] ללמוד בזה"ק [בזוהר הקדוש] וש"ע [ושולחן ערוך] ורש"י ומוסרי⁴⁸⁹ וקדיש. ומתפללין מנחה ופותחין ס"ת [ספר תורה] לקרות ג' גוברי בפרשת השבוע הבא קודם תפלת מנחה. ואחר קדיש תתקבל או[מרים] הללויה אודה ה' בכל לבב⁴⁹⁰ וקדיש. ויוצאין לסעוד סעודה ג' [שלישית]. ואו[מרים] אשרי תמימי דרך. וכל המעלות⁴⁹¹ עד שתחשך. ומתפללים ערבית ובכל תפלת ערבית בחול אחר [קדיש] תתקבל או[מרים] מזמור ה' ארונים⁴⁹² ושיר למעלות אשא עיני וכו'⁴⁹³ ועלינו לשבח ומבדילים על הכוס.

פרק חמישי

(א) בעשרה דברים העולם מתקיים שבני תימן נוהרים בו. א. הבדל ממאכלות אסורות. ב. נבדלים מלהתערב באומות. ג. מלים בפריעה. ד. השכם והערב לבתי כנסיות. ה. שומרים שבתות וימ"ט [וימים טובים]. ו. לומדים] לשה"ק [לשון הקודש] ואינם מלמדים.⁴⁹⁴ ז. אינם מטיילים עם הזרים. ח. {אותם} נבדלים בלבושיהם וגם במעשיהם. ט. קובעים עיתים לתורה. י. וג"כ [וגם כן] נבדלים בגלוח ראש. ואו[מרים] כי לא כצורינו צורם.⁴⁹⁵ ונא[מר] עליהם ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי.⁴⁹⁶ (ב) אבל דיני נדה אפי'לו] אומה"ע [אומות העולם] עושים הפרש⁴⁹⁷ גדול לטמא משכב ומושב. ויושבות על דם נדה ז' ימים ומטהרות ומכבסות ומתכבסות בנתר ובורית. אבל יהודי תימן הפרש עוד עושים יותר ויותר כתיקון רז"ל [רבותינו זיכרונם לברכה] אם פירסה נדה בעלה אינו אוכל עמה בקערה אחת] ובשלחן אחד]

487 תהלים כג.

488 שם סז.

489 ספרי מוסר.

490 תהלים קיא.

491 שירי המעלות, תהלים קכ-קלד.

492 תהלים ח.

493 שם קכא.

494 לגוים.

495 דברים לב, לא.

496 ויקרא כ, כו.

497 התרחקות.

אלא א"כ [אם כן] יש שְלִיש בִּינֵיהֶם. ואִינוּ יִשָּׁן עִמָּה בַּחֲדָר אֶלֶּא בְּרִיחֻק מְקוֹם. ואִינוּ נֹתֵן לָהּ וְלֹא לֹקֶח מִידֶּה. ואִפִּי[לוֹ] חֶבֶל אֲרָכּוּ מֵאָה אִמָּה אִם הִיא תּוֹפֶשֶׁת בַּקֶּצֶה אַחֵר אִינוּ נוֹגֵעַ בַּקֶּצֶה הַשֵּׁנִי. וּמֵרַחֵק מִשְׁחֻק וּקְלוֹת רֹאשׁ. רִתְנָן שְׁחֻק וּקְלוֹת רֹאשׁ מֵרַגִּילִין לַעֲרוּהָ.⁴⁹⁸ וְשׁוֹמֶרֶת יָמִי נָדָה כְּהוֹגֵן בְּכָל הַפֶּרֶשׁ. וּבִשְׂמִינֵי רוּחָצַת בַּגְּדִיהָ בִּנְתֵר וּבִוְרִית כְּהוֹגֵן עַד שֶׁלֹּא יִמְצֹא שׁוֹם רוּשָׁם כְּתָם וְשׁוֹטְחַת אוֹתָם לִיבֵשׁ בְּמִקּוֹם מוֹצֵנֶע שֶׁלֹּא כִּנְגַד הָרֹאִים מִשׁוֹם וְהַצֵּנֶע לֶכֶת.⁴⁹⁹ וְרוּחָצַת בִּשְׂרָה כְּהוֹגֵן בִּנְתֵר וּבִוְרִית וְחוֹפֶפֶת אֶת רֹאשָׁהּ וְיוֹשֶׁבֶת עוֹד ז' יָמִי נְקִיִּים הַנִּקְרָאִים יָמֵי לִיבּוֹן. וּבִשְׂבִיעֵי הָאֲחֵרֹן חוֹזֶרֶת לִכְבֵּס בַּגְּדִיהָ כְּהוֹגֵן. וְחוֹפֶפֶת רֹאשָׁהּ וְסוֹרֶקֶת בְּמִסְרָק וְעֹשֶׂתָהּ אֶת צִפְרָנֶיהָ.⁵⁰⁰ וּמִטְהַרֶּת וְהוֹלֶכֶת הִיא לְמִקְוֶה בְּכִסּוּי פָּנִים בַּהֲלִיכָהּ וּבַחֲזוּרָהּ. כִּדִּי שֶׁלֹּא תִסְתַּכֵּל בְּדִבְרֵי טָמֵא. וְאִשָּׁה אַחַת יִרְיָאֵת שְׁמִים הֶלְכָת עִמָּה לְבַקֵּר עַל טְבִילָתָהּ שֶׁתִּהְיֶה כְּהוֹגֵן שֶׁלֹּא תִצּוּף אִפִּי[לוֹ] שְׁעַר אַחַת מִשְׁעַר רֹאשָׁהּ. לַהֲטָהֵר לְבַעֲלָהּ כְּדִין וְכְהוֹגֵן. וְזֶה הַמִּנְהַג פְּשׁוּט בְּכָל אֶרֶץ יִהוּדֵי תִימָן בֵּין לְנָדָה בֵּין לְבַעֲיִלָתָהּ בְּתוֹלִים בֵּין לְזִבְהָ בֵּין לְיֹולָדָתָהּ. בְּרוּךְ שֶׁבָּחַר בָּהֶם וּבַתּוֹרָתָם.

פִּירוּשׁ

אלא שיש הפרש בין נדה ובין הנז"ל (הנזכר לעיל) דהנדה כבר הזכרתי אותה. והזבה עד שתברוק עצמה ונמצאת טהורה ואז מונה ז' ימי נקיים וטובלת. ובעילת מצוה⁵⁰¹ עד שתהיה המכה⁵⁰² והיולדת מ' לזכר ופ' לנקבה.

(ג) נבדלים ממאכלות אסורות. כיצד. נבילות וטריפות נבדלים מהם אפילו במגע ובמשא וכ"ש [וכל שכן] באכילה. ויש עוד מבדילים עצמם מלאכול ולשתות בכליהם שמוליך עמו בתרמילו ב' כלים מביתו. צלחת כדי לאכול בה וכוסו לשתות בו. ויש עוד נפרש מלשתות הוא והגוי טאבק ביחד בנאדקילה אלא א"כ [אם כן] יש לו קנה חלול לשתות בו.

498 משנה אבות ג, יג.

499 מיכה ו, ח.

500 דברים כא, יב. כאן במשמעות הפוכה של קציצת הציפורניים.

501 ביאה ראשונה.

502 שייפסק הדימום שבעקבות הביאה.

ביבליזוגרפיה

- אביזמר = שמעון אביזמר, אבק ומאבק, תל אביב תשס"א
- בן-נון = אדם בן-נון, "שלושה רעיונות יצירתיים במשנתו של הרב אברהם ערוסי", תהודה 33 (תשע"ח), עמ' 156-181
- בר מעוז = דני בר מעוז, מגולת תימן לח'רבת דוראן: התיישבות עולי תימן ברחובות 1948-1908, תל אביב תשס"ג
- ברלוביץ = יפה ברלוביץ, להמציא ארץ להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה, תל אביב תשנ"ו
- גברא = משה גברא, אנציקלופדיה לקהילות היהודיות בתימן, א-ב, בני ברק תשס"ה
- גיא, המפגש = פלטיאל גיא, "המפגש של עולי תימן עם תופעת החילון בארץ ישראל", א: תימא יב (תשע"ב), עמ' 31-47; ב: תימא טו (תשע"ח), עמ' 165-194
- גיא, חוויית המפגש = -, חוויית המפגש ביצירתם הספרותית של עולי תימן בין השנים תרמ"ב-תש"ח, עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה תשע"ג
- גמליאלי = נסים בנימין גמליאלי, חדרי תימן: סיפורים ואגדות, תל אביב תשע"ו
- דורי = שלמה דורי, חיים חדשים: שבעים שנות עליה מתימן, תל אביב תשל"ב
- חבשוש = יחיאל חבשוש, משפחת חבשוש, א-ב, ירושלים תשמ"ו-תשמ"ז
- חסיד = יוסף חסיד (מו"ל), קצת יוסף הצדיק וקצת חנה: שרח בל' ערבי, ירושלים תשט"ז
- טביב = מרדכי טביב, כעשב השדה, מרחביה תש"ח
- טבעוני = שלמה טבעוני, נער מכרם התימנים, נתניה תשנ"ה
- טובי = יוסף טובי, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו
- ימיני = שאול ימיני, ש"י זיכרונות, נתניה תשנ"ז
- יפה = יוסף חיים יפה, ספר פרקי הדורות, קאהיר תרע"ט
- יצחק הלוי = אבירן יצחק הלוי, איש ימיני, א-ד, בני ברק תשע"א
- לוי נחום, מיצירות = יהודה לוי נחום, מיצירות ספרותיות מתימן, חולון תשמ"א
- לוי נחום, צהר = יהודה לוי נחום, צהר לחשיפת גנוי תימן, תל אביב תשמ"ו
- מעבי = אמנון מעבי, מחנה יהודה: ממושב לשכונה (1913-1937), פתח תקוה-תל אביב תש"ס

נרב = יצחק נרב, זכרונות איש השומר, תל אביב תשמ"ז

סרי = שלום סרי, כשהיינו ילדים: הבזקים מימי טרום המדינה, [תל אביב] תש"ע

עדקי = משה עדקי, באש נצורה, תל אביב תשל"ה

עובדיה = אברהם עובדיה, נתיבות תימן וציון, תל אביב תשמ"ה

ערוסי, אזהרות = אברהם ערוסי, אזהרות יגר שהרותא, ירושלים תרצ"ד

ערוסי, בן ראמים = -, בן ראמים: כתר מלכות, ירושלים תרפ"ה

ערוסי, קינות = -, לזכר עולם דם צדיקים: קינות הרועים ושרופים בא"י, ירושלים תרצ"ה

פלד = רינה פלד, האדם החדש של המהפכה הציונית, תל אביב תשס"ב

צדוק = חיים צדוק, באהלי תימן, חולון תשמ"א

קונפורטי = יצחק קונפורטי, "היהודי החדש במחשבה הציונית: לאומיות, אידאולוגיה והיסטוריוגרפיה", ישראל 16 (2009), עמ' 63-96

קורח, אור לישרים = פנחס קורח, "פירוש אור לישרים להרב אברהם ערוסי ז"ל", ש' מידני (עורך), ספר זכרון נר יאיר, בני ברק תשנ"ו, עמ' יב-עג

קורח, סערת תימן = עמרם קורח, סערת תימן, ירושלים תשי"ד

רמון = יעקב רמון, יהודי תימן בתל-אביב, ירושלים תרצ"ה

רענן = יהודה רענן, "ר' אברהם ערוסי", אפיקים כג (תשכ"ח), עמ' 12

רצהבי, אוצר = יהודה רצהבי, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תל אביב תשל"ח

רצהבי, ביבליוגרפיה = -, "ספרות יהודי תימן" (ביבליוגרפיה), קרית ספר כח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 394-409

רצהבי, הפולקלוריסטן = -, "ר' אברהם ערוסי, הפולקלוריסטן של תימן", ידע עם ט (תשכ"ד), עמ' 127-131

רצהבי, יורה חטאים = -, "יורה חטאים" לר' אברהם ערוסי", אסופות ח (תשנ"ד), עמ' שצט-תכג

רצהבי, מספרות = -, "מספרות יהודי תימן", ארשת ה (תשל"ב), עמ' 145-169

רצהבי, תורתן = -, תורתן שלבני תימן, קרית אונו תשנ"ה

תכלאל עץ חיים = יוסף חסיד (מו"ל), תכלאל עץ חיים, א-ג, ירושלים תשכ"ב

Dov Cohen

SA'ADI HALEVI-ASHKENAZI (SALONIKA,
1819-1903): AN UPDATED BIOGRAPHY

Sa'adi Halevi-Ashkenazi was a man of many talents who was involved in a wide range of cultural pursuits. A fourth-generation publisher, he transformed his family's printing house into one of the Ottoman Empire's leading establishments and published hundreds of books, in both Hebrew and Ladino. The two long-lasting newspapers—one in Ladino and one in French—that he founded and edited in Salonika ranked among the most important and influential of their kind. His numerous Ladino poems were reprinted repeatedly and were popular even in far-flung Sephardic communities.

Sa'adi Halevi-Ashkenazi was known for his liberal views and was considered to be ahead of his time. His memoir—in and of itself a groundbreaking endeavor in the society in which he lived—serves as a significant primary source for information about Jewish communal life in that era.

Yet, in spite of his prominent position and major contributions, no comprehensive study of his life exists. Furthermore, much of what has been written about him is incomplete, inaccurate, or vague and unclear. This article sets the record straight and presents an updated biography of Sa'adi Halevi, based on a variety of sources and in light of new findings.

Yaron Ben-Naeh & Noah S. Gerber

LIBRARIES AND BOOK COLLECTIONS OF OTTOMAN
JEW: THE CASE OF LATE OTTOMAN JERUSALEM

This essay deals with the fate of manuscript collections and hoards of Hebrew manuscripts from Ottoman Jerusalem, with a comparative glance at similar cases in other Jewish communities in Islamic lands. For generations Jerusalem had been the final destination for many rabbinic scholars who brought their libraries with them. The numerous *yeshivot* founded in the city enhanced the availability of both manuscript and printed works in Ottoman Jerusalem. Since the 17th century Christian Hebraists and European Orientalists purchased Hebrew books in the Ottoman realm. Local regulations against the exodus of Hebrew books from Jerusalem were to no avail in this context. Nor did they carry weight later, when this intellectual commerce began to include both European Jews, as well as some of their brethren in faith from the holy city. The former type was primarily concerned with textual remnants of medieval Rabbinic civilization, preserved mainly in manuscript form but occasionally also in rare printed editions, while the latter combined commercial savvy with a native sense of custodial responsibility. Soon enough local antiquarians were conserving manuscripts—some obsessively so, as much as they were providing Western individuals and institutions with the city's textual treasures. By the dawn of the 20th century most of these treasure troves had become obsolete. Heirs of illustrious rabbinical dynasties and *yeshivot* guardians sold the remains of their collections for a pittance. The fall of the Jewish quarter in 1948 sealed the fate of what was left. Local researchers and bibliographers noted this loss belatedly.

III. HISTORY AND SOCIETY - PEOPLE AND LIBRARIES

Joseph R. Hacker

PORTUGUESE JEWS IN SALONICA: THE CORRESPONDENCE BETWEEN THE BEIT HA-LEVI AND THE IBN-YAḤIA FAMILIES

The descendants of the Beit Ha-Levi and the Ibn-Yaḥia clans, who lived in Salonica after the expulsion from Portugal in 1497, maintained close connections and family ties. Members of both families (the Beit Ha-Levi of Evora and the Ibn-Yaḥia of Lisbon) were rich, aristocratic, highly accomplished and educated people. Several individuals of both clans served as leaders of the Lisbon and the Evora communities in Salonica, during the 16th and the 17th centuries, together with the Abravanel, the Alatuns and others.

The Hebrew correspondence between members of these families is published in this article from several manuscripts. The letters are from the late 16th century to the second decade of the 17th century. Each letter is meticulously annotated and its historical and cultural background provided. The letters, written in a highly elegant and affluent style (according to the Hebrew Medieval Iberian literary tradition), present us with a penetrating image of the cultural level and social trend of Hispanic well-to-do intellectuals in the Ottoman Empire.

The article discusses several other issues: a. Compendiums and collections of Hispanic Hebrew letters (Medieval and Early Modern); b. The structure and literary character of the published letters; c. The historical background, as well as the biography and family ties, of the correspondents; d. The hitherto unknown detailed biography of Don Tam Ibn-Yaḥia and his family.

SUMMARIES

tastes. The text before us was written about four years later, while the denunciation therein is more acute, and sometimes ironic, and touches upon a variety of issues: the forsaking of one's religion, the reduction of parental authority, the change in the status of women, the undermining of a father's role within his family, the manner in which a person's leisure and free time are to be spent, the lack of modesty, and the manner of secular education, among other things.

into the central rabbinic discourse is found in the fact that Kabbalistic considerations started to inform mainstream halakhic rulings in works written before the expulsion. Consequently we may conclude that part of the process that led to the spread of the Kabbalah in the century after the expulsion began already in the fifteenth century, a century that in many ways shaped the Sefardi heritage that the émigrés took with them to their new homes.

Paltiel Giat

PIRḲEI BANĪM—YOREH ḤATA'ĪM OF RABBI AVRAHAM 'ARUSSI

Avraham 'Arussi (1878–1935) immigrated to Israel in 1923 from Yemen, and is the author of dozens of compositions, as well as of hundreds of poems. Unlike other contemporary artists from among Yemen's new immigrants, those who expressed in their works their solidarity with the Zionist enterprise and its leaders, 'Arussi's literary work reflects a sharp dissent against the way of life in the Land of Israel and against its inhabitants, and attests to the deep remorse that the artist felt with his encounter of the new and modern world. Most of his criticism was levelled against the manifestation of secularism and the way in which the inhabitants of the country would while away their time with the vanities of this life, whereas only a few concerned themselves with social or status issues, turning rather to the Ashkenazi hegemony which then ruled the Land of Israel, and which, in 'Arussi's words, discriminated against the Yemenite immigrants over their ethnic background.

This article will present one of Avraham 'Arussi's most striking works of censure, called *Pirḳei Banīm—Yoreh Ḥata'īm*, styled after the Mishnah, both in its external form and in its linguistic style. In 1994, Yehuda Ratzaby published a work by 'Arussi bearing the same title, although it was shorter and made to suit more refined

culmination of a complex, lengthy, and gradual process in which the Kabbalah developed, took shape, and moved from the esoteric world of the initiated to the general public. We have a relatively great deal of information on the spread of Kabbalah in the new conditions of the sixteenth century. However, did the process occur only after the expulsions from the Iberian peninsula or had it begun before then?

This article discusses the status of the Kabbalah in Jewish society, its dissemination, and its influence on the intellectual and religious world of the Jews of Spain between the persecutions of 1391 and the expulsions at the end of the fifteenth century. From this perspective, the article examines the writings from that period and their role as links in the chain of the development of the Kabbalah among Iberian Jewry and its descendants.

The article discusses works that were written in this period and presents the well-known Kabbalists and their contribution to the dissemination of the Kabbalah. Thus the article refers to how the Kabbalah was studied and the framework of study of the *yeshivot* in which it was taught—by way of examining the information we have and clarifying claims asserted in previous research. An additional aspect of the article discusses the role of Kabbalists in the community and estimates that role to have been an important factor in enabling the spread of the Kabbalah in society.

On the basis of the data presented in the article, it then goes on to address the main issue at hand: the identification of a gradual increase in the status of the Kabbalah over the course of the fifteenth century (notably, nearly all of the evidence we have refers to the Castilian sphere and not to that of Aragon). This increase is expressed in the Kabbalists' activity in the main schools and the presence of major *yeshivot* in which the head of the *yeshiva* inculcated his disciples with esoteric learning. An additional manifestation of the spread of the Kabbalah and its penetration

II. LITERATURE

Haviva Ishay

“IT SAYS THAT AND THAT MEANS THAT”: THE DEBATE POEMS OF ABRAHAM IBN EZRA

Abraham Ibn Ezra was one of the most important ambassadors of the Golden Age Andalusian heritage. He is considered the fifth major poet of the Spanish-Hebrew Golden Age and a great rebel who sought to save Hebrew poetry from sinking into spiritual and formal epigonism. The last of the great Jewish lyricists of Islamic Spain was the first author of classical secular debate poetry in the Hebrew language.

In pioneering the genre in Hebrew, Abraham Ibn Ezra wrote four classical debate poems. Although debate poetry already existed in Arabic poetry, it lacked any and all expression in the secular works of the Hebrew poets of Andalusia until Ibn Ezra, a discrepancy for which an explanation is due. This article aims to redefine the corpus of Ibn Ezra's debate poems while recognizing their origins: does the genre have a single ancestral source, or did it develop in different places, in different cultures and in different times? We will try to understand why Ibn Ezra was the first poet to write secular Hebrew debate poems: is being “a man of the world” the reason? Is it the period in which he lived?

Yoel Marciano

THE STATUS AND DISSEMINATION OF THE KABBALAH IN JEWISH SOCIETY IN THE IBERIAN PENINSULA IN THE LATE MIDDLE AGES

“The Golden Age” of the Kabbalah among émigrés from Iberia began in the last decades of the sixteenth century. This was the

syntax (such as the particle “ל”, its meaning and use), and in the field of lexicography (such as the meaning of the words: “גשם”, “מטר” and “ורע”).

Gilad Shapira

POETRY AND MIDRASH IN THE INTRODUCTION OF *MIDRASH
HAGADOL*: A COMBINATION OF UTTERANCES AS POETIC KEY

The *Midrash Hagadol* (MhG) is a comprehensive book on the Pentateuch and the Scroll of Esther and is attributed to Rabbi David Ha'Adani (c. 1310-1355) of Yemen. MhG begins with an introduction combining two utterances: a midrashic preface disconnected from the bible sequence, and poetry verses. These two utterances are connected by a verse which ends the poem and begins the preface. The discussion of the MhG's introduction attempts to clarify the possibility of perceiving these two utterances as a framework with expositional potential for the entire comprehensive work.

In dealing with the issue of combining the midrashic preface and the poetry, I show how the poetic function of the hermeneutical terminology, the use of thematic concepts as a poetic tool and the author's character are inextricably intertwined. Unlike the conjecture that MhG's introduction is connected to Genesis alone, I propose to view the introduction as an exposition of the MhG as a whole. As an exposition, this introduction demonstrates that MhG is a unique Midrash, based on the combination of poetry that sets themes and midrashic sequences, constructing these themes using the bible verses and literary genres which appear in midrashic discourse.

SUMMARIES

I.

COMMENTARY AND MIDRASH

Ali Watad

THE BOOK *SHARḤ ʿIM BEḤUKOTAI* OF NAFĪS AL-DĪN ABŪ
ʿL-FARAJ IBN AL-KATHĀR (13TH CENTURY): TOWARDS
THE PUBLICATION OF AN ACADEMIC EDITION

The book *Sharḥ ʿim biḥukotai* was composed by Nafīs al-Dīn Abū ʿl-Faraj Ibn al-Kathār, also known as “Shams al-ḥukamā” who lived most likely in the late 13th century or maybe at the beginning of the 14th century. The book is written in Middle Arabic in Arabic characters. The verses from the Torah and the liturgical quotes of the Samaritan poems are written in Samaritan Hebrew characters. The book is found in a number of Samaritan manuscripts and in various libraries in Israel and abroad.

Although the title of the book is *ʿIm biḥukotai*, its content deals with many subjects from various fields, such as linguistics and commentary, as well as fields related to Halakha. As far as linguistics are concerned, the book deals with issues of phonology, morphology, syntax and semantics. In regard to commentary and Halacha, the book addresses issues such as the commentary of the part of the poem of “haʿzinu” (listen), commandments which are required from the believer, wages of commandments and more.

In my article I will discuss the issue of the manuscripts in relation to the publication of an academic edition. I will also present several linguistics issues in the field of phonology (such as pronunciation of the word “שבע” and its meaning), in the field of

CONTENTS

Yaron Ben-Naeh & Noah S. Gerber

Libraries and book collections of Ottoman Jews:

The case of late Ottoman Jerusalem 341

Dov Cohen

Sa'adi Halevi-Ashkenazi (Salonika, 1819-1903):

An updated biography 405

CONTENTS

Foreword	7
----------	---

I. COMMENTARY AND MIDRASH

Ali Watad

The book <i>Sharḥ ʿim beḥukotai</i> of Nafīs al-Dīn Abū ʿl-Faraj Ibn al-Kathār (13 th century): Towards the publication of an academic edition	13
---	----

Gilad Shapira

Poetry and Midrash in the Introduction of <i>Midrash HaGadol</i> : A combination of utterances as poetic key	37
--	----

II. LITERATURE

Haviva Ishay

“It says that and that means that”: The debate poems of Abraham Ibn Ezra	85
--	----

Yoel Marciano

The status and dissemination of the Kabbalah in Jewish society in the Iberian Peninsula in the Late Middle Ages	137
---	-----

Paltiel Giat

<i>Pirḳei Banīm—Yoreh Ḥaṭaʿīm</i> of Rabbi Avraham ʿArussi	175
--	-----

III. HISTORY AND SOCIETY - PEOPLE AND LIBRARIES

Joseph R. Hacker

Portuguese Jews in Salonica: The correspondence between the Beit Ha-Levi and the Ibn-Yaḥia Families	241
---	-----

Editorial Board: Meir M. Bar-Asher, Joseph R. Hacker,
Aharon Maman, Sarah Stroumsa
Editor: Nahem Ilan

Published with the support of

The Ministry of Education, Heritage Division

Misgav Yerushalayim

©

All rights reserved

The Ben-Zvi Institute, Jerusalem, 2019

ISSN 0582-3943

Printed in Israel

SEFUNOT

STUDIES AND SOURCES ON THE HISTORY OF JEWISH COMMUNITIES IN THE EAST

New Series

Volume Eleven (26)

The Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East

Yad Izhak Ben-Zvi and the Hebrew University of Jerusalem

Jerusalem 2019

SEFUNOT

NEW SERIES